5th Chapter

(4th canto)

यवभागो निमानमुदश्विद्भागस्य द्विवचनान्ताद्यवभागशव्दात्प्रत्ययो न भवति व्रीहियवाविति । अत्रोदश्वित एव निमानं द्वौ न तद्भागस्य तेन द्विमयमुदश्विद् व्रीहियवाविति न भवति । द्विगुणं तैलं पच्यते क्षीरेणेति । क्षीरसंबन्धिनौ द्वौ गुणावस्मिंस्तैले तत्तेनैव सुभगं सह क्षीरेण पच्यतइत्युच्यतइति ।

तस्य पूरणे डट् । तस्येत्यैकत्वमविवक्षितम् ।एकस्य पूरणासम्भवात्, तेन द्व्यादिभ्यो द्विवचबहुवचनान्तेभ्यः प्रत्ययः । पूर्यतेनेनेति पूरणमिति ।

करणे ल्युट् । पूर्यतेइति । एयन्तात्कर्मणि यक् न प्रकृत्यन्तरात् कर्तरि श्यन् यदि संख्यावाचिनः शब्दात्पूरणे प्रत्ययो भवति इहापि प्राप्नोति पंचानामन्यतोलब्धपंचसंख्यानामुष्टिकाणां पूरणो घट इति तत्राह । येनेति । संख्येत्यस्य विवरणम् । संख्यानमिति । इह संख्यावाचिनः प्रत्ययो विधीयते तत्र प्रत्यासत्त्या यस्य संख्यावाचिनो यत्प्रवृत्तिनिमित्तं संख्यानं पंचत्वादि तस्य पूरणइति विज्ञायते न तु विप्रकृष्टे पंचादिशब्दवाच्यानन्तर्मूतं यथातिशायने

तमबिष्ठनौ कुत्सितइत्यादाविति भाव: । एकादशानां पूरणइति ।यथा वैयाकरणपाश इत्यत्र प्रवृत्तिनिमित्त कुत्सायामपि याप्यौ वैयाकरण इति विग्रहो न तु याप्यं वैयाकरणत्वमिति तथेहापि संख्यानपूरणे विवक्षिते संख्येयवाचिनापि विग्रहो न विरुद्ध्यते । एकादश इति । पुनर्गणनायां क्रियमाणायां चरमबुद्धिस्थेन येनैकादशत्वसंख्या पूर्यते स इति वेदितव्य: एवं च व्युत्क्रमेणाष्टाध्यायेषु गम्यमानेषु समर्थ: पदविधिरित्यध्यायो यदा चरमं

नुवृत्तिः पूर्वमेव विहितत्वात् न च विशेषविहितेन मटा बाधप्रसंगे विधानार्थं डटोऽनुवृत्तिः एवं हि प्रकृतस्य समुच्चयार्थश्चकारः क्रियेत मट् चेति, यथान्यत्र ततोनुवृत्तिसामर्थ्यात् षष्ठीप्रक्लृप्तावागमित्वमेव विज्ञायते, कः पुनर्मटः प्रत्ययत्वे आगमत्वे वा विशेषो यावता तदेवं रूपं स एव स्वरः सत्यं, डटि मटि च नास्ति विशेषः विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्यामित्ययं तु तमड्यदि प्रत्ययः स्यादाद्युदात्तः स्याद् आगमत्वेनागमानुदात्तत्वं भवति न तु प्रत्ययस्वर इति विंशतितम

इत्यस्यान्तोदात्तत्वं भवति । एकादश इति ।नायं संख्यासमुदायः किं तर्हि संख्यान्तरमेव,अत एवात्र डड्भवति अन्यथा सोपि न स्यात् नहि संख्यासमुदायः संख्याग्रहणेन गृह्यते यथा जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन काशिकौसलीयाःअथा-प्ययं संख्यासमुदायस्तथापि संख्याग्रहणेन तत्समुदायो गृह्यतइति ज्ञापनार्थमेवासंख्या देरिति वक्तव्यं, तेन सर्वमेव संख्याकार्यमेकादशादीनामपि भवति ॥

षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् । तदिह सप्तम्या विपरिणाम्यत इति । यदि पूर्ववत्षष्ठ्या विपरिणाम इष्टः स्यात्पंचम्या निर्दिशेत् षष्ठ्यानिर्देशात्तु षषादीनामेवागमित्वं विज्ञायते, ततश्चानुवृत्तस्य डटोर्थात्सप्तम्याविपरिणाम इत्यर्थः एवं च कृत्वा षष्ठाष्टमाभ्यां द्वितीयतृतीयचतुर्थेति निर्देश उपपद्यते । कतिपयशब्दो न संख्येति । यद्यप्यसावतिप्रचयरहितं बहुत्वमाचष्टे तथापि लोके संख्यात्वेन न प्रसिद्धो यथा द्वित्राः पंचषा इति शास्त्रेपि नैवास्य संख्यासंज्ञा

विहिता, कथं तर्हि यट्प्रत्यय इत्याह । तस्येति । किं पुनस्थुग्विधीयते न पंचमीनिर्देशेन प्रकृतस्थडेव विधीयेत नैवं शक्यम् इह षष्ठ इति जश्त्वं प्राप्नोति चतुर्थ इति रेफस्य विसर्जनीयस्तस्य च सत्वं प्राप्नोति थट: परादित्वेन पूर्वस्य पदत्वात् यदि पुन: पूर्वसूत्रे थुगेव विधीयेत नैवं शक्यं पंचथ: सप्तथ:नलोपो न स्यात्, इह लिंगविशिष्टपरिभाषया कतिपयशब्दादाबन्तादपि थुग्भवति तत्र भस्याढे तद्धितइति डटि विषयभूतस्व पुंवद्भाव: कतिपयानां पूरणी कतिपयथीति,

भवति, चतुरश्छयताविति ।छयद्भयां डट् न बाध्यते डटि परतस्थुग्विधानात् । आद्यक्षरलोपश्चेति । अच्-सहितं व्यंजनमक्षरशब्देनोच्यते, अच्सहितस्यादेर्व्यञ्जनस्येत्यर्थः व्यञ्जनसहिताज्वचने त्वक्षरशब्दे द्विर्वचनन्यायेन तकारस्यापि लोपः स्यात् ।

बहुपूगगणसंघस्य तिथुक् । अत्रापि षष्ठीनिर्देशाद्बह्वादीनामेवागमित्वं पूगसंघयोरित्यादिरेक एव ग्रन्थः । इह बह्वीनां पूरणीति पूर्ववड्डट्प्रत्ययः

पुंवद्भावश्च ।

वतोरिथुक् । अत्रापि पूर्ववद्वत्वन्तस्यैवागमित्वम् । इह तावतीनां पूरणी तावतिथीति लिंगविशिष्टपरिभाषया प्रत्ययः पुंवद्भावश्च, कथं पुनरत्र लिंगविशिष्टपरिभाषा यावता प्रातिपदिकस्वरूपग्रहणे सा भवतीत्युक्तं, यत्रापि प्रातिपदिकविशेषणं स्वरूपेणोपादीयते तत्रापि सा भवति यथा तृजकाभ्यां कर्तरि अपां स्रष्ट्रीति, इहापि वतोरिति विशेषणं स्वरूपेणो-

पादीयते तेन भवत्येव लिंगविशिष्टस्य ग्रहणाम् उक्तं च बहुकतिपयवतूनां लिंग-विशिष्टादुत्पत्तिः प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणादिति ।

द्वेस्तीयः । तीयप्रत्ययो भवतीति । डटो द्विशब्दस्य चादेशो न भवति द्वितीयेति निर्देशात् यद्येवं तस्मादेव निर्देशान्न सिद्धमस्य साधुत्वं सिद्ध्यतु साधुत्वं पूरणार्थस्तु कथं लभ्यते, किं च तदाश्रयणे प्रकृतिप्रत्ययविभागाभावा-त्प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वं स्यात्, अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्तीति ।

पक्षे डटः प्रसंगश्च ।

त्रेः सम्प्रसारणं च ।` अण इति तत्रानुवर्ततइति । ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घो ऽण इत्यतः एवमपि यदि परेण णकारेण प्रत्याहारः स्यात्पुनरपि स्यादेव दीर्घः स तु न तथेत्याह । पूर्वेणेति । एतच्च लणित्यत्रैव प्रतिपादितं, त्रेस्तृ चेति नोक्तं प्रत्ययो मा विज्ञायीति ॥

विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् । विंशत्यादिभ्यः परस्यैति ।कथं पुनर्द्वस्तीय

इति तीयप्रत्ययेन विच्छिन्नस्य डट आगमित्वं शक्यं विज्ञातुं तत्राह । पूरणाधिकारादिति । सत्यं डट्प्रत्ययो विच्छिन्नः पूरणार्थस्तु न विच्छिन्नः सोनुवर्त्तते तेन पूरणे यो विहितः स आगमी विज्ञायते, न च डटोऽन्यो विंशत्यादिभ्य पूरणे विहितोस्ति, कः पुनः पङ्क्त्यादिसूत्रनिर्दिष्टानां ग्रहणे सति दोषस्तत्रा ह । तद्ग्रहणे हीति । स्यादेतत्तदन्तविधिना एकविंशतिप्रभृतिभ्योपि भविष्यतीति तत्राह । ग्रहणवतेति । ननु यदयं षष्ट्यादेश्चासंख्यादेरित्याह तज्ज्ञापयति

भवति पूरणप्रकरणे तदन्तविधिरिति, तेनैकविंशतिप्रभृतिभ्योऽपि भविष्यति, अस्त्वेतत्केवलेभ्यस्तु न स्यात्, अतदन्तत्वात् व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति, व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन । एवं चेत्यादि । लौकिकानां विंशत्यादीनां यदीदं ग्रहणं तदा षष्ठ्यादेश्चेत्यत्रापि लौकिकानामेव षष्ठ्यादीनां ग्रहणं ततश्चैकषष्टिप्रभृतिभ्यो नित्यस्य तमटः प्रसंगे ऽसंख्यादेरिति पर्युदासो युज्यतएव न कथं चिन्न युज्यते, ऽनिष्टलेशस्याभावात्, सूत्रसंनिविष्टानां तु ग्रहणे तदन्त-

विधिज्ञापनार्थं पर्युदासो युज्यते केवलं न तु युज्यतएव केवलानामप्रसंगादिति ताव-द्वेतेरर्थः यथा तु भाष्यं तथा सूत्रसनिविष्टानां ग्रहणं ज्ञापनाच्च तदन्तविधि-रिति स्थितं, न च केवलानामप्रसंगस्तदन्तानामपि भवतीति ज्ञापनशरीरं न तु तदन्तानामेव भवतीति, यदि वा यत्र प्रातिपदिकस्य श्रुतिरस्ति ग्रहणवता प्रातिपदिकेन व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति तदुभयमपि न प्रवर्तत इति सामान्येन ज्ञापनम् एवं च कृत्वेदमपि सिद्धं भवति एकान्नविंशतेः पूरणः

एकान्नविंशतितम इति, भवति ह्येतत्सूत्रसंनिविष्टविंशत्यन्तं संख्यादि संख्यावाचि च लौकिकानां तु ग्रहणे नैतत्सिध्यति, विंशतेः प्राग्भावित्वादस्यास्संख्यायाः ।

नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च । मासादय इत्यादिर्विज्ञायतइत्यन्त एको ग्रन्थः अथ शतादिग्रहणं किमर्थं यावता षष्ठ्यादेश्चेति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धं तत्राह । षष्ट्यादेरित्यनेनैवेति । यदि तेन स्याद् एकशतादिभ्यो न स्याद् असंख्यादेरिति प्रतिषेधात् ॥

षष्ट्यादेशचासंख्यादे: । संख्यादेस्तु विकल्प एव भवतीति । नह्यं विकल्पस्यापि प्रतिषेध: पर्युदासो ह्यं संख्यादेर्न विधिर्न प्रतिषेध: यदि केन चित्प्राप्नोति भवत्येव पूर्वेण च प्राप्नोति प्रसज्यप्रतिषेधेप्यनन्तरा प्राप्ति: प्रतिषिद्ध्यते न व्यवहिता ।

मतौ छ: सूक्तसाम्नो: ।मताविति मत्वर्थं उच्यतइति ।साहचर्याद् मुख्यस्य ग्रहणं न भवति कथं हि मतुरभिधेय: स्याच्छब्दस्य शब्द: ।

मत्वर्थग्रहणेनेत्यादि । समर्थविभक्तिः प्रथमा प्रकृतेरर्थद्वारकंविशेषणम् अस्तित्वं प्रत्ययार्थः अस्यास्मिन्निति च तत्र यद्यपि प्रत्ययार्थौ मतोरभिधेयमितरदनभिधेयं तथापि साहचर्यमविशिष्टमिति सर्वमेतदाक्षिप्यते संनिधाप्यते उपस्थाप्यतइत्यर्थः। अथ वा प्रधानवशवर्तित्वाद्गुणानां प्रधाने प्रत्ययार्थे उपस्थापिते समर्थविभक्त्यादिकमपि गुणभूतमुपस्थाप्यतएव आचमनादिवत् यथा ब्राह्मणा भोज्यन्तामित्युक्तेनुक्ता अप्याचमनादयोऽङ्गभूता आक्षिप्यन्ते ।इहास्यवामहत्यस्मिन्नस्तीति

षष्ठीप्रथमयोरुपलम्भादनेकपदसमुदायोयं ततश्चार्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति प्रातिपदिकसंज्ञाया अभावादेवंविधेभ्यः प्रत्ययो न प्राप्नोतीत्यत आह । अनुकरणशब्दश्चेति । स्वरूपमात्रप्रधान इति । नात्र तदानीमुच्चरितमनुकरणस्वरूपं विवक्षितं किं तर्हि अनुकार्यस्वरूपं,मात्रशब्दो बाह्यार्थव्यवच्छेदार्थः एतदुक्तं भवति यथा गवादयः शब्दाः सास्नादिमदाकृतिमर्थं प्रत्याययन्तस्तेनार्थेन तद्वति मतुपमुत्पादयन्ति गोमान्वृक्षवानिति,तथानुकरणशब्दाः प्रथमासमर्थाः

स्वेनानुकार्येण तद्वतिच्छप्रत्ययमिति, तत्रानुकरणशव्दा इत्यनेन पदसमुदायत्वं निरस्यति, अनुकार्यो हि पदसमुदायो न त्वनुकरणं किं पुनरन्यदनुकार्यमनुकरणं च ननु रूपभेदो नोपलभ्यते, यद्यप्येवं तथाप्यर्थभेदाद्भेदः अनुकार्यस्य बाह्योऽर्थोऽनुकरणस्य तु तदेवानुकार्यम् अत एवास्यवामीयमित्यादौ विभक्त्यर्थाप्रतिपादनात्सुप्त्वाभावात्स्यशव्दादीनां लुग भवति, ये चाम्नायशव्दानां नियमाः श्मशाने नाध्येयं चतुर्दश्यां नाध्येयं शूद्रस्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रपूरणमित्ये-

वमादयस्तेप्यनुकरणेषु न भवन्ति, अस्यवामीयमिति हि सर्वत्र सर्वदा सर्वेषां च सकाशे प्रयुज्यते तस्मादन्येऽनुकरणशब्दा अनुकार्यशब्दाश्च स्वरूपमात्रप्रधाना इत्यनेन त्वर्थवत्वमाह । अनेकपदादपीति । अनेकं पदं यत्र समुदाये तस्मादपीत्यर्थः परप्रसिद्ध्या चैवमुच्यते, यम्भवाननेकपदसमुदायं मन्यते तस्मादपीत्यर्थः। न त्वत्र वस्तुतोऽनेकपदत्वमस्ति अस्यवामीयमिति, अस्यवामीयमिति अस्य वामस्येति वेदे यत्पदद्वयं पठितं तदेकदेशस्यास्यवामशब्दस्य कप्रत्ययप्रकृतिरस्यवामशब्दः

प्रतिपादक इत्यर्थवत्त्वं पदसमुदायत्वाभावाच्च प्रातिपदिकत्वे सति प्रत्ययः किं पुनरत्र कप्रत्ययप्रकृतेरनुकरणत्वे प्रमाणं, कप्रत्यय एव, नह्यसावनुकरणत्वमन्तरेण सम्भवति तस्मादितिशब्दवत्कप्रत्ययोऽप्यनुकरणत्वे प्रमाणम् ॥

अध्यायानुवाकयोर्लुक् । केन पुनरिति । सूक्तसाम्नोरेव छो विहितं इति प्रश्नः । इदमेवेति । नह्यसतो लुग्विधानमुपपद्यते । विकल्पेन चेति । तत्कथं मतुप्प्रकरणएवास्मिन्सूत्रे कर्तव्ये तदत्र छस्य लुग्विधानं तस्मात्पादिको

लुगनुमीयते । अत्र केचिदाहुः । अनुवाकसाहचर्याद्वैदिकोध्यायो गृह्यतइति । अन्ये पुनः पौरुषेयग्रन्थविशेषस्याप्यध्यायस्य ग्रहणमिच्छन्ति । तथा च दीर्घजीवितीयमध्यायं व्याख्यास्याम इत्यादिवैद्यकग्रन्थेषु दृश्यते ॥

तत्र कुशलः पथः । पथि कुशल इति । आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायामिति सप्तमी कौशलस्य क्रियाविषयत्वात्पथिशब्देन गमनादिका तद्विषया क्रिया लक्ष्यते, योगश्चायं कृतलब्धक्रीतकुशला इत्यणोपवादः ॥

आकाषादिभ्य: कन् । आकषत्यस्मिन्सुवर्णादिकमित्याकष:, पुंसि संज्ञायामिति घ:, हलश्चेति घञ् तु न भवति, प्रायग्रहणानुवृत्ते: यथा निकष इति ये त्वाकर्षादिभ्य इति सरेफं पठन्ति तेषामाकृष्यते ऽस्मिन्निति घञि रूपम् । त्सरुक इति । त्सर छद्मगतौ मृमृशीत्यादिनौणादिक उप्रत्यय: त्सरु: खड्गग्रहणप्रदेश: एतदर्थं प्रत्ययान्तरकरणमिवर्णान्तार्थं च, अकारान्तेष्वाकर्षादिषु प्रकृतेन वुनापि सिद्धम् ॥

धनहिरण्यात् कामे । काम इच्छेति । कामयिता तु न गृह्यते ऽनभिधानात् ।

स्वागेभ्यः प्रसिते । प्रसितः प्रसक्त इति । षिञ् बन्धने कर्मणि क्तः यो यत्र प्रसक्तः स तत्र प्रकर्षेण बद्ध इव भवतीत्युपमानादिदमभिधानम् । केशेषु प्रसित इति । प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया चेति सप्तमी । केशादिरचनायामिति केशादिस्थायां रचनायां केशादिशब्दस्य वृत्तिं दर्शयति, एतच्च क्रियाविषयत्वात्प्रसक्तेर्लभ्यते । बहुवचनमित्यादि । स्वरूपविधिनिरासार्थं तु बहुवचनं न भवति,

अद्रवमित्यादिना स्वांगस्य परिभाषितत्वेन स्वरूपग्रहणासंभवात् ॥

उदराट्ठगाद्यूने । आद्यूनो विजिगीषुरिति । दिवो विजिगीषायामिति तत्र निष्ठानत्वविधानात् । उदरक इति । उदरपरिमार्जनादौ प्रसित उच्यते ।

सस्येन परिजातः । सस्यशब्दो गुणवाचीति । न धान्यवाची अनभिधानात्, केचित्तु शंसिदुहिगुहिभ्यो वेति क्यबन्तं शस्यशब्दं पठन्ति, सस्येनेति

कर्तरि तृतीया, परिगतो जातः परिजातः प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमयेति समासः समन्तात्संबद्धः परिगतस्तत्र सस्यस्य कर्तृत्वं तदाह । यो गुणैः संबद्धयो जात इति ।

अंशं हारी । तत्र षष्ठीप्रतिषेधादिति । अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययो-रित्यनेन । ननु तत्र भविष्यदधिकारविहितस्याकस्य ग्रहणं, सत्यम् इनस्त्वविशेषेण ग्रहणमस्मादेव द्वितीयानिर्देशात् ।

तन्त्रादचिरापहृते । तन्यंते तन्तवोऽस्मिन्निति तन्त्रं तन्तुवायशलाका,

तन्त्रयतेर्वा एरचि णिलोपः । अचिरापहृत इति । अचिरः कालोपहृतस्येति कालाः परिमाणिनेति समासः । पंचमीसमर्थादिति । अपहृतयोगेऽपादाने पंचमी ।

ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् । कन्प्रत्ययान्तौ निपात्येते इति । किं पुनरत्र निपात्यते, ब्राह्मणशब्दादायुधजीव्युपाधिकात्प्रथमान्तात्सप्तम्यर्थे कन्प्रत्ययः अन्नशब्दादल्पत्वोपाधिकात्सप्तम्यर्थएव कन्प्रत्ययः अन्नशब्दस्योष्णयादेशस्तदाह । यत्रायुधजीविन इत्यादि ।

शीतोष्णाभ्यां कारिणि । शीतं करोति स शीतकः यश्चोष्णं करोति स उष्णकः किं वातः तुषारे आदित्ये च प्राप्नोति, शीतोष्णशब्दयोर्हि स्पर्शविशेषो मुख्योर्थः तं च तावदवश्यं कुरुत इति मुख्यार्थग्रहे दोषं दृष्ट्वा गौणार्थग्रहणमिति दर्शयन्नाह । क्रियाविशेषणादिति । तत्र शीतोष्णशब्दयोरुपमाना-द्वृत्तिः शीतमिव शीतं, मन्दकरणमित्यर्थः । शीतं हि मन्दतायुक्तं सति शीते कार्यकरणे पाटवाभावात् एवमुष्णमिवोष्णं पटुकरणं शीघ्रकरणमित्यर्थः एवं क्रियाविशेषणा-

भ्यां प्रत्ययः । द्वितीयासमर्थादिति । कृद्योगलक्षणा तु षष्ठी क्रियाविशेषणान्न भवतीति प्रागेवोक्तं, मुख्यार्थवृत्तिभ्यां तु प्रत्ययौ न भवत्यनभिधानात् ।

अधिकम् । अध्यारूढशब्दस्येति । यदि पुनरधिशब्दात्ससाधनक्रियावचनात्कन्निपात्यते तदा कर्तृकर्मणोरन्यतरस्यैवाभिधानं प्राप्नोति । अध्यारूढशब्दस्तूभयार्थ इति । तस्यैवेदमंगीकृतसाधनभेदं निपातनमुचितमिति भावः । अधिको द्रोणः खार्यामधिका खारी द्रोणेनेति । यथैतत्प्रयोगद्वयमुपपद्येते तथा दर्शयति । कर्तरि कर्मणि

नाध्यारूढशब्द इति । गत्यर्थाकर्मकेत्यादिना रुहेः कर्त्तरि कर्मणि च क्तो विहितो निपातनसामर्थ्याच्च सकृदुपात्तोऽप्यंगीकृतसाधनभेदः संगृह्यते, तत्र यदा कर्त्तरि तदा तत्राभिहितत्वात्प्रथमैव भवति न तृतीया, यदा तु कर्मणि तदा कर्तुरनभिहितत्वा-त्तृतीया कर्मणस्त्वभिहितत्वात्प्रथमा यदा च कर्त्तरि क्तस्तदा, कर्मणोऽनभिधाना-दध्यारूढशब्दयोगे यथा द्वितीया भवति अध्यारूढो द्रोणः खारीमिति, ग्रामंगत इतिवत् तथाधिकशब्देनापि योगे द्वितीयायां प्राप्तायां यस्मादधिकं तदस्मिन्नधिक-

मिति च निर्देशात्पंचमीसप्तम्यौ भवत: ।

अनुकाभिकाभीक: कमिता । सूत्रे समाहारद्वन्द्वे लिंगव्यत्यय: अनु-शब्दादभिशब्दाच्च ससाधनक्रियावचनात्स्वार्थे कन्निपात्यत इत्याह । अनुकामयतेऽनुक इति । अभिकामयतइत्येतद्गम्यमान-त्वान्नोक्तम् ।

पार्श्वेनान्विच्छति । अनृजुरुपाय: पार्श्वमिति । तिर्यगवस्थानात्पार्श्वं तावदनृजु तद्वदन्योऽप्यनृजुरुपाय एवमुच्यतइत्यर्थ:य ऋजुनोपायेनान्वेष्टव्यनर्थाननृजुना

ऽन्विच्छति स पार्श्वक: कुत्सितो मार्ग: कुसृति: जालमानाय: ताभ्यां चरतीति कौसृतिको जालिक: ।

अय: शूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ । तृतीयासमर्थाभ्यामिति ।

निर्देशादेव तृतीया हीयं न पंचमी पूर्वेण साहचर्यात् । तीक्ष्ण उपायोऽय: शूलमिति यथाय: शूलं तीक्ष्णं तथान्योऽपि तीक्ष्ण उपायोय: शूलमित्युपचारादुच्यतइत्यर्थ: । दम्भो दण्डाजिनमिति । दम्भसाधनत्वात्, दम्भवन्तो हि प्रायेण दण्डमजिनं च

धारयन्ति । तेनेति । दम्भेन दण्डाजिनं तु धारयतु मा वाऽदीधरदित्यर्थः सर्वत्र मुख्यार्थग्रहणेऽनभिधानमेव हेतुः ॥

तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा । यथा तस्यापत्यमित्यत्र तस्येति षष्ठ्यन्तानां सामान्यनिर्देशस्तथा तावतिथमिति पूरणप्रत्ययान्तानां सामान्य-निर्देशः । पूरणप्रत्ययस्य चेति । न तु कनः लुग्वाग्रहणानर्थक्यप्रसंगात्, महाविभाषा-धिकाराद्विकल्पेन कन उत्पत्तेः पंचमेग्रहणं पंचमकं ग्रहणमिति रूपद्वयस्य सिद्धत्वात्,

तथा च वार्त्तिकं, तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वचनानर्थक्यं विभाषाप्रकरणादिति, अतो लुग्वाग्रहणं कुर्वतः सूत्रकारस्य पूरणप्रत्ययस्य वा लुग्विधीयतइति पक्षो लक्ष्यते। द्वितीयेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णातीति। अत्र ग्रहणे द्वितीयस्य करणत्वं प्रदर्शयितुमिदं वाक्यं, वस्तुतस्तु द्वितीयं ग्रहणं देवदत्तस्येति विग्रहीतव्यम्। द्विकं ग्रहणमिति। गृहीतर्यपि प्रत्ययो वक्ष्यते, तेन प्रकृत्युपाधिभूतस्य ग्रहणस्य नियमेनाप्रतीतेर्ग्रहणशब्द-प्रयोगः द्विकं रूपं देवदत्तस्येत्येक तु नोदाहृतं स्वच्छन्दतो हि वचसां प्रवृत्तिः। चतुष्क

इति ।संनियोगशिष्टपरिभाषया डटि निवृत्ते थुकोपि निवृत्तिः रेफस्य विसर्जनीयः इदुदुपधस्येति षत्वम् । तावतिथेनेति । स्वार्थे प्रत्ययो विधीयमानो ग्रहीतरि न प्राप्नोतीति वचनम् । नित्यं च लुकं वक्ष्यामीति । षट्क इति ।रूपशब्दस्य वाक्ये प्रयुक्तस्यापि वृत्तौ गम्यमानत्वादप्रयोगः पदत्वाज्जश्त्वचर्त्वे,इह यः षष्ठेन रूपेण गृह्णाति षड्भिरसौ रूपैर्गृह्णाति,ततः किं संख्यायास्तेन गृह्णातीत्येव वक्तव्यम्,एवं हि लुग्वेति न वक्तव्यं भवति,नैवं शक्यम् । एवं ह्युच्यमाने इहापि

प्राप्नोति एकेन रूपेण गृह्णातीति पूरणप्रत्ययस्त्वेकशब्दान्नास्ति तेन ग्रन्थविषय-मेव ग्रहणं विज्ञायतइति, तेनेह न भवति, द्वितीयो हस्तो ग्रहणो दण्डस्येति ।

'स एषां ग्रामणीः' । इह त्वत्को मत्को वा विजय इत्यादावनेन कन्, त्वं ग्रामणीरस्य त्वत्कः, अहं ग्रामणीरस्य मत्कः प्रायेण त्विदमर्थमात्रे प्रयुज्यते ।

शृंखलमस्य बन्धनं करभे । ननु न शृंखलमात्रेण करभो बद्ध्यते किं तर्हि

रज्वा कीलेन च तस्माच्छृंखलमस्य बन्धनमिति न युक्तं वुक्तम्, एवं तु वक्तव्यं शृंखलवदस्य संबन्धनं करमे लुक्व मतोरिति,तत्राह । यद्यपीति । अस्तु रज्वादेरपि करणत्वं शृंखलस्यापि करणत्वमस्त्येव तदन्तरेण बन्धनस्यानिर्वृत्तिरित्यर्थः ।

उत्क उन्मनाः । उच्छब्दात्ससाधनक्रियावचनादिति । साधनं मनः क्रिया गमनम्,उद्गते मनसि वर्तमानादित्यर्थः । तद्गतीति । उद्गतं मनो यस्य तस्मिन्नित्यर्थः ।उत्सुक उत्कण्ठितः ॥

कालेप्रयोजनाद्रोगे । अर्थलभ्येति । अर्थः सामर्थ्यं तेन लभ्या, तत्र काले सप्तमी समर्थविभक्तिः भवो हि तत्र प्रत्ययार्थः प्रयोजने तृतीया, जनितो हि तत्र प्रत्ययार्थः । फले तु प्रयोजने प्रथमा, प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलं चेत्युभयमपि प्रयोजयतीति प्रयोजनमुच्यते, यदि तर्हि कारणमपि प्रयोजनमुच्यते कालग्रहणमनर्थकं कथं, योसौ द्वितीयेह्नि भवो ज्वरस्तस्य द्वितीयमप्यहः कारणम्, अहरन्तरे तदनुत्पत्तेः सत्यं, सदपि कारणत्वं यदा न विवक्ष्यते तत्र भव इत्येव तु विवक्ष्यते तदापि यथा

स्यादित्येवमर्थं कालग्रहणम् । द्वितीयेह्नि भव इति । सामान्यशब्दस्यापि द्विती-
यशब्दस्यार्थप्रकरणादिना वृत्तिविषये कालेपि वृत्तेः कालशब्दत्वं किं पुनः कारणं
साक्षात्कालवाचिभ्यो मासादिभ्यः प्रत्ययो न भवति द्वितीयादिभ्यश्च भवति,
तत्रापि सप्तमीसमर्थेभ्यो भवार्थएव भवति कारणवाचिनस्तृतीयासमर्थात्फलवाचिनस्तु
प्रथमासमर्थात् नह्येतत्सर्वं सूत्राक्षरैरुपात्तं तत्राह । उत्तरसूत्रात्संज्ञाग्रहणमिहानुकृष्यतइति
सिंहावलोकितन्यायेन, यथा सिंहा धावन्तः पृष्ठतोवलोकयन्ते अपर आह । उत्तरसूत्रे

योगविभाग:तदस्मिन्नन्नं प्राये,तत: संज्ञायां यदेतदनुक्रान्तं तत्संज्ञायां द्रष्टव्यमित्यर्थ
संज्ञाग्रहणमुभयो: शेष: एतदेव चानुकर्षणं विवक्षितम् ॥

तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम् । अन्नमभ्यवहार्यम्,अद्यते स्मेति
कृत्वा,गुडामिश्रा अपूपा गुडापूपा: कृसरस्तिलौदन: तिलक्षोद इत्यन्ये त्रिबिलो-
पूपस्त्रिपुट: वटकेभ्य इनिरिति कनि प्राप्ते वचनं,ननु संज्ञाग्रहणात्कन्न भविष्यति
तस्मिंश्चासति मत्वर्थीय इनिर्भविष्यति न सिद्ध्यति,सप्तम्यां च न तौ स्मृताविति

वचनात् ।

'कुल्माषादञ्' । कुल्माषा मुद्गाः ।

श्रोत्रियंश्छन्दोधीते । वाक्यार्थ इति । वाक्यार्थग्रहणेन तदाश्रय-छन्दोध्यायी पुरुष उपचारादुच्यते, कुतः मुख्यो हि वाक्यार्थः क्रियारूपः संबन्धरूपो वा स चासत्त्वभूतः श्रोत्रियशब्दस्तु सत्वभूतार्थाभिधायी, तस्मिन्वाक्यार्थेऽविद्यमानप्रकृतिप्रत्ययविभागः श्रोत्रियशब्दो निपात्यतइत्यर्थः अथ कथमस्मिन्पक्षे स्वरसिद्धिः यावता नकार इद्यस्य तत्र परतः स्वरो विधीयते, न चात्रैवं व्यपवर्गो-

स्ति, मा भूद्व्यापवर्गो नित्करणसामर्थ्यात्तदभावेपि भविष्यति, यद्वा नितीति कर्मधारयोयं नश्चासाविच्च नित् तत्र परस्त इति । कथमित्यादि । छन्दसः श्रोत्रभावो घन् च प्रत्ययः छान्दस इति न सिद्ध्यति घनाऽणो बाधितत्वात् श्रोत्रभावेन च छन्दः शब्दस्य निवर्तितत्वादिति प्रश्नः । वाग्रहणमनुवर्ततइति । अपर आह । यश्छन्दोधीते तदर्थं चानुतिष्ठति तत्र श्रोत्रियशब्दः अध्येतृमात्रे तु छान्दसशब्द इत्यर्थभेदान्नास्ति बाध्यबाधकत्वमिति ।एकां शाखामधीत्य श्रोत्रियो

भवतीति धर्मशास्त्रम् ॥

श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ । श्राद्धशब्दः कर्मनामधेयमिति । श्रद्धया निष्पाद्यस्य पित्र्यस्य कर्मणः श्राद्धशब्दः संज्ञा श्रद्धास्मिन्नस्तीति प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो ण इति णः । तत्साधने च द्रव्यइति । मुख्य श्राद्धस्य भोजनासम्भवात् समानकालग्रहणमिति ।भुजिना समाने काले प्रत्ययान्तस्य प्रयोगो यथा स्यात्, यद्यपि भुजिक्रिया कतिपयक्षणसाध्या तथापि यावन्तं कालं तदाशिनस्तृप्तिशेषस्तल्लिंगं चानुवर्तते तावत्समानकालः स च प्रायोवृत्त्याऽद्यतन एवेति तस्मिन्नेव

प्रत्ययान्तस्य प्रयोग: यदा तु कस्य चिद्दुर्बलस्य द्वितीयेप्यह्नि भुक्तमपरिणतं तदा प्रयोगाभाव: ।तदिदमाह ।अद्य भुक्ते श्व: श्राद्धिक इति प्रयोगो मा भूदिति: ।

पूर्वादिनि: । पूर्वं गतमनेनेत्यादि । क्रियाविशेषणाद् द्वितीयान्तात्प्रत्यय: ।

सपूर्वाच्च । विद्यमानं पूर्वमस्मिन्निति सपूर्वमिति ।तेन सहेति तुल्ययोगइत्युपाधिवचनस्य प्रायिकत्वाद्विद्यमानवचनस्यापि समास: पूर्वशब्दोवयववचन:

न च शब्दान्तरं पूर्वशब्दस्यावयव उपपद्यते, पकारस्त्वव्यभिचारी तेन प्रातिपदिकस्यैतद्विशेषणं सपूर्वं यत्प्रातिपदिकमिति, एवं च पूर्वशब्दोपि तस्यैव विशेषणं विशेषणेन च तदन्तविधिरित्याह ।तस्य पूर्वशब्देन तदन्तविधिरिति । सपूर्वादित्यादि । यद्यपि पूर्वशब्दान्तं प्रातिपदिकं सपूर्वमेव तथापि असति सपूर्वग्रहणे तदन्तविधिर्न लभ्यतइति सपूर्वादित्युक्तम् । कृतपूर्वी कटमिति ।कर्तृकर्मणोः कृतीत्यत्रायं प्रयोग उपपादितः । योगद्वयेनेत्यादि । यदि व्यपदेशिवद्भावोप्रातिपदिकेनेत्ये-

षा परिभाषा न स्यात् पूर्वादिनिः सपूर्वादित्येकमेव योगं कुर्यात् व्यपदेशिव-द्भावात्केवलादपि भविष्यति किं योगद्वयकरणेन, अत्र चकारः कर्तव्यो न भवति, यदि च ग्रहणवता प्रातिपदिकेनेत्येषा परिभाषा न स्यात्पूर्वादिनिरित्येतावदेव ब्रूयात् तदन्तविधिना सपूर्वादपि भविष्यतीति किं द्वितीयेन योगेन, तदिह योगद्वयेन परिभाषाद्वयं ज्ञाप्यते ।

छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि । अत्र पर्यवस्थातृ-

शव्दात्स्वार्थे इनिप्रत्ययोवस्थातृशव्दस्य च पन्थि परि इत्येतावादेशौ निपात्यैते भाषायां तु परिपन्थिशव्दस्यासाधुः प्रयोगः ।

अनुपद्यन्वेष्टा ।पदस्य पश्चादनुपदं पश्चादर्थेऽव्ययीभावः अन्वेष्टरीनिप्रत्ययो निपात्यते ।अनुपदी गवामिति । पदापेक्षया षष्ठी,गोपदस्य पश्चादन्वेषणं गवामेव हिरण्यादावन्वेष्ये न भवति, पदाभावात् यदि त्वन्वेष्टशव्दात्स्वार्थे इनिप्रत्ययः एष्टृशव्दस्य च पदशव्द आदेशो निपात्यैत,यदि

वा श्रोत्रियवदविद्यमानप्रकृतिप्रत्ययमन्वेष्टरि निपात्येत ततो गवामिति षष्ठी न प्राप्नोति, कृतपूर्वी कटम् अनुको मायामिमिको दासीमितिवत् द्वितीया प्राप्नोति, हिरण्यादौ चान्वेष्येऽनुपदी हिरण्यमिति, तस्माद्यशोकमेव साधीयः ।

साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम् । साक्षाच्छब्दोऽव्ययमिति । तेन प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति सूत्रे पंचम्या अलुक् उदाहरणे वाव्ययानां भमात्रइति टिलोप इति भावः । संज्ञाग्रहणादित्यादि । त्रिभिः साक्षाद् दृष्टं भवति यश्च ददाति

यस्मै च दीयते यश्च पार्श्वे स्थित: पश्यति तत्र सर्वत्र प्रत्यय: प्राप्नोति, संज्ञा-ग्रहणाद्धनिकाधमर्णयोर्न भवतीत्यर्थ: ।

दौत्रियच्च परक्षेत्रे चिकित्स्य: । क्षि निवासगत्योरित्यस्माद्यथा-योगमधिकरणादौ ष्ट्रन् क्षेत्रम् । परक्षेत्रं जन्मान्तरशरीरमिति । आत्मनो निवासस्थानत्वात्क्षेत्रं परं च तत्क्षेत्रं चेति कर्मधारय: तत्र चिकित्स्य: प्रति-कार्योपनेय इत्यर्थो न तु तत्र भिषजितव्य इति ।यदाह । नामृतस्येति । अथ वेति।

समुच्चय एवात्र विवक्षितो न तु विकल्पः। वक्ष्यति सर्वं चैतत्प्रमाणमिति, अत्र परस्य क्षेत्रमिति षष्ठीसमासः एवमुत्तरयोः । चिकित्स्य इति । कृत्यः शक्यार्थे पूर्वत्र तु कर्ममात्रे, उत्तरयोरर्हार्थे। सस्यार्थइति । अनेन क्षेत्रस्य परकीयत्वमाह । परदाराः परक्षेत्रमिति । कर्मणि ष्ट्रन्, क्षेतव्याः गन्तव्याः उपगमनार्हा दाराः क्षेत्रम् । तत्रेति । तस्मिन्विषये । निगृहीतव्यइति । दण्डादिना ॥

इन्द्रियमिन्द्रलिंगमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा । अन्तोदात्त इति । दैत्रियजित्येतत्साहचर्यात् । रूढिरेवेति । किमत्र प्रमाणमित्याह तथा चेति । नहि यौगिकेषु व्युत्पत्तेरनियमो भवति । इन्द्र आत्मेति । कार्यकारणसंघातं प्रतीश्वरत्वात्, विज्ञायते च तमिन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेणेति । करणेनेति । हेतुगर्भविशेषणं यथा पुनरयं हेतुस्तथा दर्शयति । नाकर्तृकमिति इतिकरणो हेतौ, न हि वाश्यादिकरणमनधिष्ठितं कर्त्रा प्रवर्तते । इन्द्रेण

दृष्टमिति । दृष्टं ज्ञातं,तथा च कार्यकारणसंघातं प्रस्तुत्य भवति वाद: स एतमेव पुरुषं ब्रह्मततमपश्यदिदमदर्शमित्यादि, कथं पुनश्चक्षुरादिकमात्मना सृष्टमित्याह तत्कृतेनेति शुभं कर्म विहितं प्रतिषिद्धमशुभं, तदुभयं मिलितं कारणानामुत्पादकम् इष्टानिष्टानां रूपादीनां चक्षुरादिभिरुपलम्भात् ।यथायथमिति । यो यस्य विषय: चक्षुषो रूपं, घ्राणस्य गन्ध इत्यादि,तद्ग्रहणायेत्यर्थ: अन्यथापि कर्तव्येति ।तद्यथा इन्द्रेण दुर्जयमिति । प्रत्येकमभिसंबध्यमान इति । हेतुगर्भं

विशेषणं, यस्मात्प्रत्येकमभिसंध्यते तस्मादित्यर्थः ॥

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् । अस्यास्मिन्निति । प्रत्ययार्थाविति ननु च यद्यस्य भवति तस्मिन्नपि तद्भवति, यच्च यस्मिन् भवति तस्यापि तद्भवति, यथा वृक्षस्य शाखा वृक्षे शाखेति, तत्रान्यतरानिर्देशेनैव सिद्धं किमर्थमुभावर्थौ निर्दिश्येते, नैतयोरवश्यम्भावी समावेशः तथा हि । षष्ठ्यार्थमात्रनिर्देशे यत्राधिकरणं तेनैव रूपेण विवक्ष्यते न तज्जन्यः शेषसंबन्धः, यथा वृक्षा

अस्मिन्पर्वते सन्तीति न तत्र प्रत्ययः स्यात् नह्यत्र क्रियाकारकपूर्वकः शेषसंबन्धो दृश्यते वृक्षैः पर्वतस्यानारम्भात् नावयवावयविभावः आनन्तर्यादिसंबन्धस्तु सम्भवति, न तु तत्र मत्वर्थीयो भवत्यनभिधानात् तथा केवलसप्तम्यर्थनिर्देशे कारकान्तरपूर्वः संबन्धो न गृहीतः स्यात् ततश्च पुत्रवान् गोमानित्यादौ न स्याद् उत्पादनप्रतिग्रहादिक्रियाविषयकर्तृत्वजन्योह्यत्र संबन्धो नाधारपूर्वकः देशान्तरगतेपि पुत्रादौ तद्वानिति व्यपदेश्यस्य भावात, सामीपिकस्याप्यधिकरण-

स्यासम्भाव: स्यादेतत् । पुत्रस्य पित्रधीनत्वाद्गवां च स्वाम्यधीनत्वाद्गुरौ-
वसतीतिवदधिकरणं भविष्यति, करणसंज्ञायां हि तमब्ग्रहणेन कारकप्रकरणे
प्रकर्षस्यानाश्रयणाद्गौणस्याप्याधारस्याधिकरणसंज्ञा भवत्येवेति, भवत्वेमधिकरण
संज्ञा मत्वर्थीयस्तु मुख्यएवाधिकरणे स्यात्, वृक्षवान्पर्वतो गोमाञ्जनपद इत्यादौ
न गौणे पुत्रवान् गोमान्देवदत्त इत्यादौ न ह्यत्र गौणग्रहणस्य लिंगमस्ति,
तस्मादुभयोरपि निर्देश: कर्तव्य: । अस्तीति प्रकृतिविशेषणमिति । अर्थद्वारेणेति

द्रष्टव्यम् । ननु सम्भवे व्यभिचारे च विशेषणविशेष्यभावो भवति नीलोत्पलवत् न च सत्तां पदार्थो व्यभिचरति तामन्तरेण पदस्योच्चारयितुमप्यशक्यात्वात् । तथाहि । यावद्बुद्ध्या पदार्थो न विषयीकृतस्तावत्पदस्य प्रयोगाभावस्तेन बुद्धिसत्तासमाविष्टमर्थं शब्दो गोचरयति, तस्यैव बहिस्सत्त्वासत्त्वप्रतिपादनाय वृक्षोऽस्ति वृक्षो नास्तीति प्रयोगः यदि बाह्यसत्तासमाविष्टं वस्तु वाच्यं भवेत् तदा विरोधपौनरुक्त्याभ्यां प्रयोगो न भवेदयम्, एवमेवात्यन्तासतोऽपि

बहि: शशविषाणादीनर्थान् बुद्धया विषयीकृत्य तद्वाचिशब्दप्रयोगा तस्माद्बुद्धयुपारूढोपचरिता सत्ता शब्दप्रयोगस्य निमित्तमिति न तां पदार्थो व्यभिचरति तदुक्तं न सत्तां पदार्थो व्यभिचरतीति, कस्य चित्पदस्यार्थ: सन्नेवं विधां सत्तां न व्यभिचरतीत्यर्थ: इदन्तर्हि प्रयोजनं या सम्प्रति सत्ता मुख्या वर्तमानलक्षणा बाह्या तस्यां यथा स्याद् भूतभविष्यतोर्या सत्तातीतानागतवस्तुपरामर्शिन्या बुद्धयोत्प्रेक्षितोपचरितरूपा तस्यां मा भूत, तेन गावोस्यासन् गावोस्य भवितार

इत्यत्रार्थे गोमानिति प्रयोगाभाव: । यद्येवं विद्यमानएव देवदत्ते तद्गवीनामतीतानागतत्वप्रतिपादनाय गोमानासीत् गोमान्भवितेति प्रयुज्यते तत्र प्रकृत्यर्थस्य सम्प्रति सत्ताया अभावात्प्रत्ययाप्रसंग: नैष दोष: । नात्र साक्षाद्गवां सत्ता कथ्यते किं तर्हि गोमत एषा सत्ता कथ्यते यदि पुनर्गवां सत्ता कथ्येत यथेहास्ते: प्रयोगो न भवति गावोस्य सन्ति गोमानिति प्रत्ययेनैव प्रकृत्यर्थोपाधे: प्रतीतत्वात् तथेहापि न स्यात् गोमानासीद्गोमान्भवितेति, सत्यपि वा प्रयोगेयथेह

बहुवचनं भवति गावोस्याभन् गावोस्य भवितार इति एवमिहापि स्याद्गोमाना-
सीद्गोमान्भवितेति, तस्मान्नैषां गवां सत्ता कथ्यते किं तर्हि गोमत्सत्तैषा
कथ्यते, तत्र वेत्ति, वक यद्यपि यो गोमान्स विद्यते गोमत्तारूपं तु तस्यातीतमनागतं
वेति भूतभविष्यत्प्रयोगः यथेश्वरोयमासीद्दरिद्रोयं भविष्यतीति तत्रार्थात्प्रकृत्यर्थ-
स्याप्यतीतानागतत्वप्रतीतिर्भवति सा वाक्यार्थवशादुपजायमाना बहिरंगेति
नान्तरंगं शब्दसंस्कारं निवर्तयति यथा ग्रामं न गच्छतीति तदेवं सम्प्रति सत्तायां

यथा स्याद्भूतभविष्यत्सत्तायां मा भूदित्येवमर्थमस्तीत्युच्यतइति स्थितम् । ननु च यत्रान्यत्क्रियापदं न श्रूयते तत्रास्तिर्भवतिपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽपि गम्यते ततश्च गावोऽस्य गावोऽस्मिन्नित्युक्ते किमित्यपेक्षायां सन्तीति गंस्यते नार्थोऽस्तिग्रहणेन न सार्वत्रिकमेतत् । यदा खलु गावोऽस्य नान्यस्य गावोऽस्मिन्नान्यस्मिन्नित्येवं विवक्षा न तदास्तित्वं प्रतीयते, तस्मादस्तीति वक्तव्यम् । अथ क्रियमाणेऽप्यस्तिग्रहणे इह कस्मान्न भवति गावोऽस्य सन्त्य-

नन्तरा इति, सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात् इह कस्मान्न भवति चित्रगुः शबलगुरिति बहुव्रीहिणोक्तत्वात्, वाक्ये तु चित्रा गावोऽस्य सन्तीति प्रत्येकमसामर्थ्यान्न भवति, समुदायात्वप्रातिपदिकत्वात् इह तु पंच गावोऽस्य सन्ति पंचगुः दशगुरिति तद्धितार्थइति द्विगुश्च प्राप्नोति बहुव्रीहिश्च तत्र चित्रगुरित्यादौ सावकाशं बहुव्रीहिंसंख्यावाचिषु द्विगुर्बाधेत ततश्च तद्धितार्थे विषयभूते विहितेन द्विगुनाऽनुक्तास्तद्धितार्थ इति यथेह तद्धितो भवति द्वैमातुरः पाचंनापितिरिति, द्विगोर्लु-

गनपत्य इति लुगपि प्राग्दीव्यतीयस्य विधीयते तेन मतुपो लुगलभ्यः तस्मात्-द्वितार्थइत्यत्र यदुक्तं सर्वत्र मत्वर्थे प्रतिषेध इति तदेवात्र शरणम् । भूमेत्यादि । अस्तिविवक्षायां ये मतुबादयो विधीयन्ते ते भूमादिषु विषयभूतेषु भवन्तीत्यर्थः । बहूना भावो भूमा, तत्र भूम्नि गोमान् गवमान् बहुत्वं चाभिधानवशाद्विशिष्टमेवाश्रयणीयं, यदाह, यावतीभिः कल्वपि गोभिर्वाहिदोहप्रसवाः कल्पन्ते तावतीषु सत्ता कथ्यते कस्य चिच्चतसृभिरपि कल्पन्ते कस्य चिच्छतेनापि न

कल्पन्तइति, एवं च यवमानिति त्रिप्रभृतिषु बहुत्वसद्भावेऽपि न भवति, इह यवमतीभिरद्भिर्यूपं प्रोक्षतीति जातिमात्रसंबन्धो विवक्षित इति भूमाभावेऽपि भवति भूमादिग्रहणं त्वभिधानस्वभावप्रदर्शनार्थं निन्दायां ककुदावर्तिनी कन्या प्रशंसायां रूपवान्, नित्ययोगे क्षीरिणो वृक्षाः अतिशायने उदरिणी कन्या संसर्गे संसर्गः संयोगः दण्डी संसक्तदण्ड उच्यते, गृहावस्थिते तु दण्डे दण्डीति न भवति, क्वचिद्वृत्तौ ग्रन्थः अस्तिविवक्षायामस्तिमानिति तत्र भूमादिष्वस्ति-

विवक्षायां च भवन्ति मतुबादय इति समुच्चयो व्याख्येय: अस्तिशब्दो विभक्तिप्रतिरूपको निपात: कर्तृविशिष्टसत्तावाची नैषोऽस्तेर्लट्, प्रत्ययान्तरमपि दृश्यते अस्तित्वमस्तितेति, अव्यभिचारादस्तिसामानाधिकरण्यं नास्तीत्यस्ति-विवक्षायां प्रत्ययो विधीयते, एतच्च सूत्रेऽस्तीति तन्त्रेण लुप्तपंचमीकप्रकृति-निर्देशाश्रयणाल्लभ्यते, अस्तिमानिति च वृत्तिविषये कर्तृविशेषे धनेऽस्तिशब्दो वर्त्तते, नहि कर्तृसामान्येन प्रत्ययार्थस्य विशेषणं संभवति, सर्वस्यैव हि सर्वदा

यत्किंचिदस्ति । गुणवचनेभ्य इति । अत्र शुक्लादय एवाभिन्नरूपा गुणे तद्वति च वर्तमाना गृह्यन्ते न तु सर्वदा गुणमात्रवचना रूपादयः तत्र यद्यप्य भेदोपचारादेव शुक्लः पट इत्यादिसिद्धिस्तथापि पटस्य शुक्ल इति भेदविवक्षाया अपि दर्शनात्पक्षे मतुप उत्पन्नस्य श्रवणप्रसंगाल्लुग्वक्तव्य इति ।

रसादिभ्यश्च । न पूर्वेणैवेति । नशब्दस्य काक्वा प्रयोगात्सिद्ध एवेत्यर्थः, नन्वर्थे वा नशब्दो द्रष्टव्यः । अन्ये इति । अत इनिठनावित्यादयः

कथमिति । अन्यनिवृत्यर्थं पुनर्वचने रूपिणीत्यादि न सिद्ध्यतीति भाव: ।
प्रायिकमिति । प्रयोगबाहुल्याबाहुल्येनास्यान्यनिवृत्ति: प्रयोजनमित्यर्थ: ।तत:
किमित्याह । क्वचिदिति । कथं पुन: प्रायिकत्वमित्याह । इतिकरण इति
तेन यत्र मतुबन्तादेव लोकस्य विवक्षा भवति तत्रैवानेनान्यनिवृत्ति: क्रियते न
सर्वत्रेत्ययमर्थो भवति, एतच्च गुणादिति गणपाठमनपेक्ष्योक्तं तदपेक्षायां
त्वाह । अथ वेति । अत्र गणे गुणादिति पठ्यते तच्च रसादीनां सर्वेषां

प्रत्येकं विशेषणं न स्वतन्त्रं नाप्येकाच इत्यनेन समानाधिकरणम् ।तेन ये रसनेन्द्रियादिग्राह्या गुणा इति । आदिशब्देन चक्षुरादिपरिग्रहः ।तेषामेवायं पाठ इति । तेभ्य एवानेनान्यनिवृत्तिः क्रियते ।रूपिणी रूपिकः शोभायोग इति । ननु शोभापि गुणस्तथा भावः सत्यं, गुणादिति विशेषणसामर्थ्यात्प्रसिद्धतराणां रसनादीन्द्रियग्राह्यणां गुणानां पाठः । भावयोग इति । भावा रतिहासादयो नाट्यधर्माः भाष्ये तूर्वशी वै रूपिण्यप्सरसां स्पर्शिको

वायुरिति दर्शनाद्यथाभिधानं प्रत्ययान्तरमपि भवति तेन नियमस्यानिष्टत्वात्सूत्रमिदं प्रत्याख्यातम्, एकाच इत्यत्र गुणादिति नापेक्ष्यते स्ववान् स्वान् ॥

प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् । चूडाल इति । चूडा शिखा न त्वापीडाख्योलंकारः एवं कर्णिकापि न कर्णालंकारः किं तर्हि तत्सदृशः प्राण्यंगविशेषः प्राण्यंगादेव हीष्यते । शिखावान्दीप इति । प्रत्युदाहरणदिगियं दर्शिता, शिखाशब्दस्य ब्रीह्यादिपाठाल्लचोप्रसंगात्, चूडावान्वृक्ष इति प्रत्युदाहार्यम्

प्राप्त्यंगादिति वक्तव्यमिति । एतच्चेतिकरणानुवृत्तेर्लभ्यते । चूडालोसीति । असीत्यस्य तिङ्ङतिङ इति निघातः चूडालशब्दात्सुः रुत्वम् अतो रोरप्लुता- दप्लुतइत्युकारः, स च हलां प्रसंनधर्मत्वादनुदात्तः पूर्वेणाद्गुणः एकादेश उदात्ते- नोदात्तः तत एङः पदान्तादतीति पूर्वरूपत्वमेकादेशः तस्य स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति स्वरितः प्राप्नोति, चित्करणसामर्थ्यान्न भवति, यद्येवं चूडालआम- न्त्रिताद्युदात्तत्वे शेषनिघातो न स्यात् हे चूडाल आमन्त्रितनिघातो न स्यात्

प्राश्यंगादिति वक्तव्यमिति । एतच्चेतिकरणानुवृत्तेर्लभ्यते । चूडालोसीति ।
असीत्यस्य तिङ्ङतिङ इति निघातः चूडालशब्दात्सुः रुत्वम् अतो रोरप्लुता-
दप्लुतइत्युकारः, स च हलां स्रंसनधर्मत्वादनुदात्तः पूर्वेणाद्गुणः एकादेश उदात्ते-
नोदात्तः तत एङः पदान्तादतीति पूर्वरूपत्वमेकादेशः तस्य स्वरितो वानुदात्ते
पदादाविति स्वरितः प्राप्नोति, चित्करणसामर्थ्यान्न भवति, यद्येवं चूडालआम-
न्त्रितादयुदात्तत्वे शेषनिघातो न स्यात् हे चूडाल आमन्त्रितनिघातो न स्यात्

चूडालत्वमित्यादौ च प्रत्ययस्वरे शेषनिघातः यदीष्यते वक्तव्योत्र परिहारः
अथ नेष्यते प्रयोजनमेवैतच्चित्स्वरस्य भविष्यति ।

सिध्मादिभ्यश्च । अन्यतरस्यांग्रहणेन मतुप्समुच्चीयत इति ।
अनेकार्थत्वान्निपातानामन्यतरस्यांग्रहणमिह समुच्चये वर्ततइत्यर्थः तथा च वार्तिकं
लजन्यतरस्यामिति समुच्चयइति । न तु प्रत्ययौ विकल्प्यतइति ।यथान्यत्रान्य-
तरस्यांग्रहणं विकल्पार्थं न तथात्रेत्यर्थः किमेवं सति सिद्धं भवति तत्राह ।

तस्मादिति । विकल्पार्थेऽन्यतरस्यांग्रहणे लचा मुक्ते यथाप्राप्तमेव स्यात् ततश्चा-
कारान्तेभ्य इनिठनौ स्यातां समुच्चयार्थे प्रकृतौ मतुबेव समुच्चीयतइति न दोषः
कथं पुनर्ज्ञायते समुच्चयोऽत्रार्थो न विकल्पोऽर्थ इति, ज्ञापकात् यदयं पिच्छादींस्तुन्दादीं-
श्च पृथक् पठति,कथं कृत्वा ज्ञापकम् इह तुन्दादिभ्य इलच्चेति चत्वारः प्रत्यया
इष्यन्ते इलच् इनिठनौ मतुबिति,तत्र यद्यन्यतरस्यांग्रहणं विकल्पार्थं स्यात्पिच्छा-
दिभ्योऽपि प्रत्ययचतुष्टयं स्यात् कथम् इलचो विकल्पितत्वादिनि ठनौ तयोरपि

विकल्पितत्वान्मतुबिति ततश्च तुन्दादिष्वेव पिच्छादयः पाठ्याः पिच्छादिषु वा तुन्दादयः पृथक्पाठाद्विज्ञायतेऽन्यतरस्यांग्रहणेन मतुप्समुच्चीयते न यथा-प्राप्तमभ्यनुज्ञायतइति, एवं हि पिच्छादिभ्यः प्रत्ययद्वयम् इलच्च मतुप् च, तुन्दादिभ्यश्चत्वार इति पृथक्पाठोऽर्थवान्भवति। ननु च तुन्दादिभ्योऽनकारान्ते-भ्योपी निठना विष्येते पिच्छादिभ्यस्त्वकारान्तेभ्य एव, तत्र यदि तुन्दादिषु पिच्छादयः पठ्येरन् तदा पिच्छादिभ्योप्यनकारान्तेभ्य इनिठनौ स्यातां, अथ

पिच्छादिषु तुन्दादयः पठ्येरन् तदा तुन्दादिभ्योऽप्यनकारान्तेभ्य इनिठनौ न स्याताम् यत्तर्हि कानि चिदकारान्तानि पिच्छादिषु पठति कानि चित्तुन्दादिषु तद्यथोक्तस्यार्थस्य ज्ञापकं भविष्यति, तथा केशाद्वोऽन्यतरस्यामिति न वक्तव्यं प्रकृतान्यतरस्यांग्रहणानुवृत्त्या इनिठन्मतुपां सिद्धत्वात् तदिनिठनोः प्राप्त्यर्थं क्रियमाणं पूर्वस्यान्यतरस्यांग्रहणस्य समुच्चयार्थत्वं ज्ञापयति ।पार्ष्णि-धमन्योर्दीर्घश्चेति ।पार्ष्णीलिः धमनीलः वातदन्तबलललाटानामूङ्चेति ।वातादिभ्यो

लज् भवति तस्य च लच ऊङागमो भवति वातूल: दन्तूल: बलूल: ललाटूल: ।जटा-घटाकला: क्षेप इति ।एते शब्दा: क्षेपे गम्यमाने लचमुत्पादयन्ति ।जटाल इत्यादि ।क्षेप इति किं,जटावांस्तापस: ।दद्रुजन्तूपतापयोश्चेति । दद्रुजन्तुरा-नकुलात् उपतापो रोग: ।विपादिकाल इति । पादस्फोटो विपादिका, सिध्मगडुशब्दयोरनुपतापार्थ: पाठ: ।

वत्सांसाभ्यां कामबले । कामवति बलवति चेति । मत्वन्तनिर्देशेन

कामबलशब्दयोरर्शआद्यच्प्रत्ययान्तता दर्शयति । ननु च वत्सांसशब्दौ वयोविशेषे प्राण्यंगविशेषे च रूढौ न कामबलयोस्तत्कथं ताभ्यां लजन्ताभ्यां कामवान् बलवांश्चोच्यतइत्यत आह । वृत्तिविषयइति । कुत एतज्ज्ञायतइत्याह । नह्यत्रेति वाक्ये योनयोः प्रसिद्धोर्थः स वृत्तौ नास्तीत्यर्थः यात्वस्ति तं दर्शयति । वत्सल इति स्नेहवानुच्यतइति । स्नेहो रागः कामः सर्वत्रैवात्र प्रकरणे मतुप्समुच्चीयतइत्यत्रापि मतुपा भवितव्यमिति शंकामपनयति । न चेति । अनेनैव हेतुना वाक्यमपि न

भवति, अत्र वत्सांसशब्दौ द्वौ, अस्यास्मिन्निति च प्रत्ययार्थावपि द्वावेव तथापि यथासंख्यं न भवति, कथम् अजाद्यदन्तं लघ्वक्षरं पूर्वं निपततीत्यंसबलशब्दयोः पूर्वनिपात प्राप्ते परनिपातलक्षणव्यभिचारचिह्नात् । एवं सर्वत्रैवात्र प्रकरणे द्रष्टव्यम् ॥

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यश्शनेलचः । अंः कल्याणइति ।

अं इत्येतत्कल्याणविशिष्टेर्थे वर्तमानं प्रत्ययमुत्पादयति कल्याणान्यंगान्यस्या,

अंगना, स्त्रिया एवाभिधानं, कल्याण इति किम् अंगवती । शाकीपलालीदद्रुवां ह्रस्वत्वं चेति । शाक्यादीनां नप्रत्ययो भवति ह्रस्वत्वं च, शाकिन, पलालिनं, महच्छाकं शाकी, नानाजातीय एकसप्राहारो वा पलालक्षोद:पलाली, भिन्नानि वा शालिकोद्रवादिपललानि । दरिद्रातेर्यालोपश्चेति दरिद्रातेरुकार:प्रत्ययो भवति रिकाराकारयोश्च लोप: । दद्रू: त्वग्रोगविशेष: स यस्यास्ति स दद्रुण: विष्वगिति । विष्वक्शब्दान्नप्रत्ययो भवति उत्तरपदलोपश्च स चाकृतसन्धेरकृत-

सन्धिकार्यस्य, अकृतयणादेशस्येत्यर्थः विषु नाना अंचन्तीति विष्वंचि तान्यस्य सन्तीति विषुण: विषुवदाख्यः कालस्तस्य हि नानागतीनि दिनानी सन्ति, तदाश्रयत्वाद्दिवसान्तराणां न्यूनाधिकभावस्य, तथा मृत्युर्वायुरनवस्थितप्रकृतिर्मनुष्यादिश्चविषुणस्तत्र वृत्तिविषये गमनक्रियान्तर्भावाद्विष्वग्गमनमस्यास्तीत्येवं वाक्यादेरभिधानमिच्छन्ति, यदि तु कृते यणादेशे उत्तरपदलोपः स्याद् वलि लोपो सति विष्ण इति प्राप्नोति । लक्ष्म्या अच्वेति । लक्ष्मीशब्दान्नप्रत्ययो

भवति अकारश्चान्तादेशः लक्ष्मीरस्यास्ति लक्ष्मणः जटाघटाकलाः क्षेपइति । जटादयः क्षेपे गम्यमाने इलचमुत्पादयन्ति, जटिलः घटिलः कलिलःक्षेपादन्यत्र जटावान् ॥

प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः । सूत्रे वृत्तिशब्दो वार्तिके दर्शनात्प्रक्षिप्तः वृत्तिर्विच्छेदप्रतिविधानादि प्रज्ञाग्रहणं किमर्थं प्राज्ञ इत्येतद्रूपं यथा स्यात् प्रज्ञादिभ्यश्चेत्यणि कृते सिद्धमेतत् प्रज्ञ एव प्राज्ञः यस्य हि प्रज्ञास्ति स प्रजानाति।

सत्यं, स्त्रियां त्वणि ङीब् भवति, प्राज्ञी अस्मिंस्तु णो टाबेव भवति, प्राज्ञा । इह तु गुणभूतया क्रियया व्याकरणादीनां संबन्धे णाणोरुभयोरपि व्याकरणं प्राज्ञ इति भवति, यथा कृतपूर्वी कटमिति तद्धितप्रयोगे हि षष्ठी न भवतीत्युक्तम्

तपस्सहस्राभ्यां विनीनी विनीन्योरित्तौ नकारस्येत्संज्ञा मा भूदिति केचित्तु विनीनावितीकाराकारौ पठन्ति, नकारान्तपाठे त्वित्संज्ञा प्राप्नोति, प्रत्ययार्थयोस्त्वित्यादि । यथा त्वनिष्यमाणमपि यथासंख्यं न भवति तथा

पूर्वमेवोक्तम् । असन्तत्वादित्यादि । तपः शब्दादस्मायामेधेत्यादिना विनिप्रत्यये सिद्धे सहस्रशब्दादपि अत इनिठनावितीनिप्रत्यये सिद्धे यत्पुनरिदं विधानं तद्वक्ष्यमाणेनाणा बाधा मा भूदित्येवमर्थम् । अणेति । हेतौ तृतीया कर्तरि तु कृद्योगलक्षणा षष्ठी न प्राप्नोति । उभयप्राप्तौ कर्मण्येवेति नियमात्तृतीया भविष्यति विनीन्योर्बाधा मा भूदिति कर्मणोऽपि गम्यमानत्वात् यथा येनादर्शनमिच्छतीति । नैतदस्ति । अकाकारयोः प्रयोगे नियमस्य प्रतिषेधात् तस्माद्धेतावेव तृतीयाः

घञन्तो वा बाधशब्द: पठनीय: । सहस्रशब्दाद्धनपि बाध्यतइति ।बाधा तु ठन इनणो: प्रतिपदविधानात् ॥

अण च् । अणप्रकरणइत्यादि । प्रकरणं प्रस्ताव: काण्डं वा ।ज्योत्स्नादिराकृतिगण: न तु ज्योत्स्नातमिस्रेत्यादिसूत्रे पठितानां ग्रहणम् ।ज्योत्स्ना: पक्ष इति ।स पुन: पूर्व: पक्ष:.तत्र हि पंचदशस्वपि तिथिषु ज्योत्स्ना भवतीति कृत्स्ना: पक्षो ज्योत्स्नया व्याप्यते,एतेन तामिस्रोव्याख्यात: तम: समूहस्तामिस्रं

मत्वर्थीयो रस्तत्र ह्यवयवभूतानि तमांसिविद्युन्ते तद्यस्मिन्नस्ति स तामिस्रोपर: पक्ष: तमिस्रा रात्रिर्यस्मिन्विद्यतइति वा तामिस्र: नरकविशेषस्यैषा संज्ञा, कुण्डलार्ह: कौण्डलस्तत्र यथाकथंचिन्मत्वर्थीय उपपद्या: यस्तु संसक्तकुण्डल: स कुण्डली भवति, अयं च नियम इतिकरणानुवृत्तेर्लभ्यते ।

सिकताशर्कराभ्यां च । शार्करं मध्विति । शर्करा माधुर्यं न तु गुड: मधुनि तस्याभावात् ।आदेश इहोदाहरणमिति । देशे विशेषस्य वक्ष्यमाण-

त्वात् ।

देशे लुबिलचौ च । मतुप् चेति । अन्यतरस्यांग्रहणेन मतुपः सर्वत्र समुच्चयात् । सिकता देश इति । लुपि युक्तवद्भावः । देश इति किमिति । एतेन योगविभागोऽपि पर्यनुयुक्त एव भवति तेन सिकताशर्कराभ्यां लुबिलचौ चेत्येव कस्मान्न कृतमित्यर्थः ।

दन्त उन्नत उरच् । दन्तशब्दादुन्नतोपाधिकादिति । सूत्रे तु पंचम्यर्थे प्रथमा सप्तमी वा । दन्ता उन्नता अस्य दन्तुर इति । हिमशिलाशर्करादन्तुरा-

णीत्यादयो लक्षणाप्रयोगाः ।

ऊषसुषिमुष्कमधो रः । समाहारद्वन्द्वे सौत्रः पुल्लिंगनिर्देशः । सुषिमधुभ्यां मतुपि प्राप्ते इतराभ्यामिनिठनोश्च रो विधीयते, ऊषा इरिणपांसवः सुषि छिद्रं, मुष्कावण्डौ, मधु माधुर्याख्यो रसविशेषः न माक्षिकं माध्वीकं वा, अनभिधानात्, एवं च मध्विदं मधुरमिति मधुन्यपि प्रयोगो पपत्तिः इह च न भवति मध्वस्मिन् घटे विद्यतइति । रप्रकरणइति । प्रकरणं प्रस्तावः

कण्ठविवरं महदिति । गर्दभे व्युत्पत्तिं दर्शयति, तेद्दस्ये त्वव्युत्पन्नः खरशब्दः मुखरो वाचालस्तस्य हि सर्वस्मिन्वक्तव्ये मुखमस्ति, वक्तव्यावक्तव्यविवेकाभावान्मुखं वागिन्द्रियम् । हस्तिहनुः कुंजशब्देनोच्यतइति। वृत्तिविषये एतच्च सम्भवन्नवयवार्थं किमिति त्यज्यतइत्यभिप्रायेणोक्तं जातिशब्दस्तु कुंजरशब्दो हस्तिशब्वत् । नगरमिति । नगा वृक्षाः पर्वताश्च । अयमपि जातिशब्द एव तथा च नगरी जातिलक्षणो ङीष् भवति । नगशब्दोयमश्मादिषु पठ्यतइति वुंक्षणादिसूत्रेणा-

स्य सिद्धत्वात्तस्माड्डो न वक्तव्यः । पाण्डुरमिति । पाण्डु शुक्लो वर्णस्तद्वत्पाण्डुरं, पाण्डुरशब्दस्त्वव्युत्पन्न एव गुणमात्रे गुणिनि च वर्त्तते ।

द्युद्रुभ्यां मः । द्युशब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमुकारान्तम् । रूढिषु च मतुप्न विकल्प्यतइति । तदर्थस्य मतुपाभिधातुमशक्यत्वात् ।

केशाद्वोऽन्यतरस्याम् । मतुप्समुच्चयार्थं तदित्युक्तमिति । एतच्च सिध्मादिभ्यश्चेत्यत्रैव व्याख्यातम् । वप्रकरणइति । प्रकरणं प्रस्तावः मणिवो

नागविशेष: हिरण्यवो निधिविशेष: कुञ्जरविशेष इत्यन्ये । विम्बाव: कुरराव इति । अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घः । राजीव इति । कृदिकारादक्तिन इति ङीषन्तात्प्रत्यय: । अर्णव इति । अर्णमुदकम् अर्तेरसुन्नुट् च । छन्दसीवनिपौ चेति चकाराद्वश्च, अन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेस्तु मतुप् तदाह । वश्च मतुप् चेति। रथीरिति रथोस्यास्तीत्यर्थ: । सुमंगलीरिति । सुष्ठु मंगलं, सु: पूजायामिति प्रादिसमास: ततोनेन मत्वर्थीय ईकार: लाघवाद्बहुव्रीहिणा भवितव्यमिति न्यायश्छान्दसत्वादना-

श्रित: । मघवानमिति । मघं धनं तदस्यास्तीति वनिप्, मतुपि तु मघवच्छब्द: किमर्थं तर्हि मघवा बहुलमिति तत्रैव वक्ष्याम: । उद्वा चेति । उच्छब्दादुद्गताभिधायिनो वप्रत्यये टाप् । उद्वतीति । मतुपो मय इति वत्वं, ङीप् मेधारथाभ्यामिति । इदमपि छन्दोविषयम् ।

गाण्ड्यजगात् संज्ञायाम् । गाण्डीवं धनुरिति । अर्जुनस्य अजगवं धनुरिति पिनाकमेतत् । उभयथा सूत्रं प्रणीतमिति । तन्त्रन्यायाश्रयेण, प्रयोगश्चोभयथापि

भवति गाण्डीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्याम्, अधिरोहति गाण्डिवं महेषाविति च संज्ञाग्रहणस्यैव प्रपंचः ।

रज कृष्यासुतिपरिषदो वलचु । आसुतीवल इति । षुञ् अभिषवे, क्तिन्, आसुतिरभिषवः परिषद्वल इति । परितः सीदन्तीति परिषत् सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप्सदिरप्रतेरिति षत्वं, पर्षच्छब्दमन्ये पठन्ति, शदिमसोर्दि बाहुलकात्पृषोरपि भवति, पर्षदेषा दशारेति हि दृश्यते, पार्षदकृतिरेषा तत्र

भवतां, सर्ववेदपार्षदं हीदं शास्त्रमिति च भाष्ये,पर्षद्वला महाब्रह्मैरागतैः कठका-श्रमादिति च भट्टिकाव्ये, परिपच्छब्दस्तु प्रसिद्ध एव,सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यतइति मनुः ।अत्र च सूत्रे उभयोरपि ग्रहणमिति उभयथा सूत्रप्रणयनात् । भ्रातृवल इति ।वलइत्यत्राणग्रहणानुवृत्तेर्दीर्घाभावः पुत्रवल उत्साहवल इत्यत्र त्वसंज्ञयां दीर्घाभावः संज्ञायां तु दीर्घत्वं,वल इत्यत्र हि वनगिर्योः संज्ञायामित्यतः संज्ञायामित्यनुवर्तते ॥

दन्तशिखात्संज्ञायाम् । दन्तावलो गजः, दन्ती दन्तावलो हस्तीत्य-मरसिंहः । शिखावलं नगरमिति । ननु देशे शिखाया वलजिति चातुरर्थिकेनैव सिद्धं तच्चावश्यं कर्तव्यं, निर्वृत्ताद्यर्थः सत्यम् । इहापि शिखाग्रहणमदेशार्थमवश्यं कर्तव्यम्, इहापि यथा स्यात् । शिखावलः स्थूणेति, यद्येवंविधा संज्ञा भवति तत्र देशे मत्वर्थे परत्वादनेनैव लज्युक्त इति मत्वा शिखावलं नगरमित्युदाहृतम् ॥

ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः ॥

ज्योत्स्ना चन्द्रप्रभेति ।तत्रावयवभूतं ज्योतिरस्तीति मत्वर्थीयपत्ति: एतेन तम:समूहे तमिस्रशब्दो व्याख्यात: निघण्टुषु तु तम: पर्यायस्तमिस्रशब्द: पठित: तत्र समूहसमूहिनोरभेदोपचार: ।स्त्रीत्वमतन्त्रमिति । व्याख्यानमत्र शरणम् ।शंगादिन-च्प्रत्यय इति । यद्यपि सूत्रे चकारोनुच्चारितस्तथाप्यन्तोदात्तस्योच्चरणादेवं कल्प्यते ।ऊर्ज्जस्यासुगागम इति ।ऊर्जस्वती:पयस्वती:ऊर्जस्वत्पयस्वदित्यसुन-न्तान्मतुप् दृश्यते, इह त्वनाश्रयणे हेतुर्मृग्य: ।सूत्रे ऊर्जस्विन्गोमिन्निति

नान्तत्वाभिव्यक्तये नलोपो न कृतः ।

अत इनिठनौ । अकारान्तादिति । स्वरूपग्रहणं तु न भवति, अच्छब्दान्तात्कुर्वत्पवदित्येवमादेरिति रसादिभ्यः पुनर्वचनात्तद्द्वयनेन प्राप्तयोरिनिठनोर्बाधनार्थमित्युक्तम् । तपरकरणं किमिति । व्रीह्यादिषु मालादीनामाकारान्तानां पाठो नियमार्थो भविष्यतीति प्रश्नः । किमाकारान्तविषयो नियम उत स्त्रीप्रत्ययान्तविषय आहोस्विदावन्तविषय इति संदेहसम्भवादवश्यं कर्त्तव्यं

तपरकरणमित्युत्तरेभिप्रायः । एकाक्षरादिति । रसादिभ्यः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थ-मित्युक्तं तत्र चैकाच इति पठितं, तेनैतत्सिद्धम् ।कार्येति ।कार्यशब्दात्कृदन्तात्प्रत्ययः तन्दुलीति । जातेः ।

व्रीह्यादिभ्यश्च । शिखादिभ्य इति । शिखादयोऽत्रैव वक्ष्यन्ते ।

इकन्यवखलादिष्विति ।विषयसप्तम्येषा,एतेप्यत्रैव वक्ष्यन्ते ।इकन्निति ।

ठन्नित्यर्थः पूर्वाचार्यप्रक्रियापेक्षास्त्विकन्निति निर्देशः श्लोकपूरणार्थः परिशिष्टे-

ध्य उभयमिति । एतच्च सर्वमितिकरणानुवृत्तेर्लभ्यते । एवं तर्हीति । विपर्ययस्तु न भवति तत्र स्वरूपग्रहणमिहार्थग्रहणमिति, असंजातविरोधित्वेनात्रैव स्वरूपग्रहणस्य युक्तत्वात् । शीर्षान्नञ इति । नञः परो यः शीर्षशब्दस्तस्मादिनिठनौ भवतः अशीर्षी अशीर्षिकः न विद्यते शिरो यस्य स एवमुच्यते, अचि शीर्ष इति शिरसः शीर्षभावः वाक्येपि तस्यैव भाविनो निर्देशः ॥

तुन्दादिभ्य इलच्च । स्वांगाद्विवृद्धादिति । विवृद्ध्युपाधिकात्स्वांगवाचि-
न इलजादयो भवन्ति, विवृद्धौ कर्णावस्य कर्णिलः कर्णिकर्णिकः कर्णवान् ।

एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यम् । एकशतमस्यास्तीति । एकं च तुच्छतं चेति
पूर्वकालेत्यादिना कर्मधारयः षष्ठीतत्पुरुषाद्बहुव्रीहिर्द्वन्द्वाच्च न भवत्यनभिधानात्
इतिकरणानुवृत्तेश्च । कथमिति । एकगोशब्दस्याप्यनकारान्तत्वात्प्रश्नः । समासान्ते
कृतइति । गोरतद्धितलुकीति । टचि । कथमिति । इवर्णान्त एव शकटिशब्दोस्तीति

मन्यमानस्य प्रश्न: अनभिधानादेव एकविंशत्यादिभ्यो न भविष्यति किमत [illegible]
इत्यस्यानुवृत्या तत्राह । अवश्यं चेति । एवमाद्यर्थमिति ।एवमादि यत्सूत्रं तदर्थ-
मित्यर्थ: तत: परे तु ये योगा वातातीसाराभ्यामित्येवमादयस्तेष्वत इत्यस्योपयो-
गो नास्तीति । नित्यग्रहणमित्यादि । अन्यथान्यतरस्यांग्रहणेन सर्वत्रैवात्र प्रकरणे
मतुप्समुच्चयादत्रापि प्रसंग: । एकेन वेति । यद्यवश्यं समर्थयितव्यमिति भाव:
तत्र सुप्सुपेति समास: कथमेकदण्डीति,एकदेशिनैकाधिकरणइति निर्देशो ज्ञापयति

इनिरपि क्वचिद्भवतीति ।

शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् । निष्कादित्येतद्गुणभूताभ्यामपि शत-सहस्राभ्यां संबद्ध्यते न तदन्तेनेत्याह । तौ चेदिति सुवर्णनिष्कशतमित्यादि । यत्र निष्कशब्दः पूर्वपदं न भवतीत्यर्थः । अन्तग्रहणं किम् । निष्काच्छतसहस्राभ्यामित्युच्यमाने संदेहः स्यात् किं पूर्वपदं किमुत्तरपदमिति ।

रूप्यादाहतप्रशंसयोर्यप् । रूप्या दीनारा इति । पुरुषाद्यकारचिह्नितौ सुवर्णपरिमाणविशेषौ व्यवहाराय कल्पितौ दीनारकार्षापणौ ।

निघातिकाताडनादिनेति । तीक्ष्णाया आयसी शलाका निघातिका, यथा पुरुषा-
द्याकारं सुवर्णादौ सुवर्णकारा उद्भावयन्ति, कृत्यल्युटो बहुलमिति करणे
ण्वुल्, निहन्यतेनया निघातिका तया यत्ताडनं तदादिना, आदिशब्देन मुद्राप्रति-
मुद्रणादि गृह्यते, क्वचिन्निघातिकाताडनेन पुरुषाद्याकार उद्भाव्यते
क्वचिन्मुद्रया प्रतिमुद्यते दीनारादिषु । तदाहतमित्युच्यतइति । आहननेन
निष्पादितत्वात् । प्रायेण केदारशब्द: पठ्यते, तस्यैवं विधेर्थे प्रसिद्धिमृग्या ।

हिम्या: पर्वता इति । हिमवान् तत्पर्यन्तवर्तिनश्च भूम्नि यप् ।गुण्या गुणवन्त: इनिरपि दृश्यते गुण्यगुण्य इति न व्यजीगणत् ।

अस्मायामेधास्रजो विनि: । मतुप् सर्वत्र समुच्चीयतएवेति ।पूर्व नित्यग्रहणेनान्यतरस्यांग्रहणं तत्रैव न संबद्ध्यते इह तु संबद्ध्यतएवेत्येवशब्दस्यार्थ: तथा च तसौ मत्वर्थइत्यत्र पयस्वान् यशस्वानिति भाष्यउदाहृतम् । पयस्वीति । तसौ मत्वर्थइति मत्वाज्जशत्वाभाव: ॥

बहुलं छन्दसि । अष्ट्रवीति । अशेष्ट्रनि अष्ट्रा, दंष्ट्रापर्यायोयं मन्त्रेषु प्रयुज्यते अष्ट्रां पूषा शिथिरामुद्धरीवृजत् । शुनमष्ट्रा व्यचरत्कपर्दीति तत्रास्मादेव पाठाट्टाप् । द्वयोभयहृदयानीति । अन्येषां स्वत एव दीर्घत्वात् । हृदयाच्चालुरन्यतरस्यामित्यन्यतरस्यांग्रहणेनेनिठनो प्राप्येते आहो रस्य चुट्ट इतीत्संज्ञा । एवमुत्तरत्रापि अन्ये तु चकारो नैवास्ति । हिमाच्चेलुरिति । एकारादिः प्रत्ययः बलादूलजिति सिध्मादिषु मत्वर्थे वलूलवालूलयोः प्रकारान्तरेण व्युत्पत्तिर्दर्शिता । पर्वमरुद्भ्यां

तन्निति । आद्युदात्तार्थो नकारः मरुत्तो नाम राजा, यत्रेदं श्रूयते मरुतः परिष्टारो मरुत्तस्या वसन् गृहइति, उपसर्गसंज्ञायां तु मरुच्छब्दस्योपसंख्यानादच उपसर्गात्त इति तत्वमनजन्तत्वेपि भवति, मरुत एवं देयासुर्मरुत्त इति व्युत्पत्तिर्दर्शिता, तत्र तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्नोति मरुच्छब्दो मृशृग्रोरुतिरिति उतिप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तस्तत्रोपसर्गाश्चाभिवर्जमित्याद्युदात्तत्वं द्रष्टव्यम् ॥

ऊर्णाया युस् । ऊर्णायुरिति । पदत्वाद्यस्येति लोपो न भवति ।

वाचो ग्मिनिः वाग्मीति । चकारस्य कुत्वजश्त्वे, तत्र द्वयोर्गकारयोः श्रवणं भवति, अथ मिनिरेव कस्मान्नोच्यते, तत्रापि हि कुत्वजश्त्वयोर्वाग्मीति सिद्ध्यत्येव, ननु चैवमेको गकारः स्यात्, न चानचि चेति द्विर्वचनं दीर्घादाचार्याणामिति प्रतिषेधात् । अथापि द्वयोरेकस्य वा श्रवणे विशेषो नास्तीत्युच्येत एवमपि यरोनुनासिके प्रत्यये भाषायां नित्यवचनमिति

नित्यमनुनासिकः प्राप्नोति यथा वाङ्मयं त्वङ्मयमिति ॥

आलजाटचौ बहुभाषिणि । यो हि सम्यग्भाषतइति । बह्वपीति भावः ।

स्वामिन्नैश्वर्ये । स्वशब्दादैश्वर्यवाचिन इति । अन्यत्रात्मात्मीयज्ञातिधनवाचिनोपि स्वशब्दस्यैतद्वृत्तिविषये ऐश्वर्यवाचित्व स्वभावतो भवति, तेन धनवान्निर्धनो वेशिता स्वामीत्युच्यते, न त्वयं धनवचनः तथा च धनस्य

स्वामीत्यपि भवति, अन्यथा मतुप आभिनवा बाधप्रसंग: अन्यतरस्यांग्रहणेन मतुप्समुच्चयेपि घनस्य स्वामीतिवद् घनस्य स्ववानित्यपि प्राप्नोति, तस्मादेश्वय- वचन: स्वशब्दो न घनादिवचन इतिस्थितं घनयोगादैश्वर्यमित्यपि नास्ति वागादिविषयेपि दर्शनात् वाच सर्वत्रक: वाच: स्वामीति, न च तत्र घन- त्वप्रसिद्धिरस्ति ॥

अर्शआदिभ्यो ऽच् । स्वांगाद्धीनादिति । हीनं विकलं, हीन-

स्वांगवाचिनोऽ भवति । खंजः पादोस्यास्तीति खंजः । काणं चक्षुरस्यास्तीति काणः कथं कुणिर्हस्तोस्यास्ति कुणिरिति अभेदोपचारात् खंजादिष्वपि तर्हि तथैव भविष्यति, इदं तर्हि प्रयोजनं भेदविवक्षायां मतुम्माभूदिति, अथ कुणिशब्दान्मतुप् कस्मान्न भवति अनभिधानात् खंजादिभ्योपि तर्ह्यनभिधानादेव मतुम्न भविष्यति, अन्तोदात्तार्थं तु ये आद्युता हीनस्वांगवाचिनस्तेष्वन्तोदात्तत्वं यथा स्याद् यदि संभवति । वर्णादिति । वर्णवाचिनः शुक्लशब्दादच्प्रत्ययो भवति,

शुक्लोऽस्यास्तीति शुक्लः पटः गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग्वक्तव्य इति सिद्धम्, अन्तोदात्तार्थं तु ये आद्युदात्ता वर्णवाचिनस्तेषु तद्धत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्। अपर आह, गुणिवचनेभ्योऽयं तद्धित प्रत्ययो विधीयते तेन शुक्लाः प्रासादा अस्मिन्नगरे शुक्लं नगरमिति भवतीति।

द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः। तद्विषयेभ्य इति। तच्छब्देनोपतापो गर्हं च प्रत्यवमृश्यते न द्वन्द्वः तस्यैव तद्विषयत्वासंभवात्।

प्राणिस्थार्थ्वाचिभ्य इति । इदं तु सर्वेषां ग्रहणम् । चित्रललाटिकावतीति । नियतद्रव्यविवक्षायां जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावाभावाट्टापः श्रवणम् । सिद्धे प्रत्ययइति । अत इनिठनावित्यनेन । ठनादिबाधनार्थमिति । आदिशब्देन मतुपो ग्रहणम् ।

वातातिसाराभ्यां कुक् च । वातातिसारयोरुपतापत्वादिति । अतिसारसाहचर्याद्वातस्यापि व्याधेरेव ग्रहणं न वायोरिति भावः । सिद्धे

प्रत्ययइति । अत इनिठनावित्यनेन ।ठनादिबाधनार्थमिति । आदिशब्देन मतुपो ग्रहणम् ।

वातातिसाराभ्यां कुक् च । वातातिसारयोरुपतापत्वादिति । अतिसारसाहचर्याद्वातस्यापि व्याधेरेव ग्रहणं न वायोरिति भाव: । सिद्धे प्रत्ययइति । इनावेवेत्यर्थ: । रोगे चायमिष्यतइति क्वचित्पठ्यते तत्रोक्तो हेतु:

वयसि पूरणात् । मास: संवत्सरो वेति । प्रकरणादिवशात्पंचमादिशब्दस्य काले वृत्ति: ततश्च वयसि द्योत्यइति विशेषणं तत्रोपपन्नमिति भाव:

सुखादिभ्यश्च । इनिप्रत्ययो नियम्यतइति । पूर्वसूत्रे इनिरेव भवतीति नियमस्वरूपं दर्शितम्, इहापि तथैव नियमः नन्वेवं यत एवकारस्ततोन्यत्रावधारणमिति सुखादय एव नियता भवन्ति तत्किमुच्यते इनिप्रत्ययो नियम्यतइति अन्यनिवृत्तिविशिष्टं व्यवस्थापनमत्र नियम इत्यदोषः । मतुब्बाधनार्थं व वनमिति न तु ठन्बाधनार्थं शिखादिभ्य इनिर्वाच्च इत्यनेनैव ठनो निवर्तितत्वादिति भावः

धर्मशीलवर्णान्ताच्च । ब्राह्मणवर्णीति । ब्राह्मणानां वर्णो जातिस्तद्वान् ब्राह्मणवर्णी ब्राह्मण एव ॥

हस्ताज्जातौ । इनिप्रत्ययो नियम्यतइति । मत्वर्थसंभवमात्रेणात्र प्रकरणे नियमवाचो युक्तिः परमार्थतस्तु विधिरयं कथ, गजशब्दवज्जातिशब्दोयं नात्र मत्वर्थगन्धोऽस्ति, तथा च विहस्तेपि गजे हस्तीति भवति जातिसद्भावात् हस्तसंबन्धविवक्षायां च हस्तिन्यपि मतुब् भवति हस्तवान् हस्ती हस्तवान्पुरुष इतिवत् एवमुत्तरेष्वपि योगेषु द्रष्टव्यं, हस्तग्रहणं चोपलक्षणार्थं मन्यते, तेन दन्ती विषाणी केसरीत्यादि सिद्धं भवति ॥

वर्णाद्वितयचारिणि ।ब्रह्मचारीति ।त्रैवर्णिकोऽभिमत इति । यद्यपि गुरुकुलवासिनि प्रथमाश्रमे ब्रह्मचारिशब्दः प्रसिद्धस्तथापीह तदध्यानुरोधा-त्त्रैवर्णिकमात्रमभिमतो न त्वाश्रम इत्यर्थः तस्य कादाचित्कं ब्रह्मचर्ययोगं दर्शयति । स हीति । ब्रह्म चरतीति ब्रह्मचारी,ब्रह्म वेदः इह तु तदध्ययनार्थो नियमविशेषो-ऽभिमत इत्याह । नियममिति । तत्र ब्रह्मचारीति,व्रतइति णिनिः ब्रह्मचारि-शब्दस्य मुख्यार्थपरित्यागेन त्रैवर्णिकमात्रपरत्वे कारणमाह । ब्राह्मणादयस्त्रयो

वर्णा इति ।

पुष्करादिभ्यो देशे । अर्थीति । असन्निहितोर्थीस्येत्यर्थः, कालतश्चासंनिधिर्न देशतः तत्र विरोधादस्तीति न संबद्ध्यते, ततश्चाप्राप्त एवे-निर्विधीयते तक्रकौण्डिन्यन्यायेन च सत्तोपाधिकादिनेरभावः अर्थवानिति । सन्निहितार्थ उच्यते । तदन्ताच्चेति । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधि-प्रतिषेधादयमारम्भः । धान्यार्थीति धान्यरूपोर्थोसन्निहितोस्येत्यर्थः कर्मध

रयादिनिः नन्वर्थ्यते णिनिनैतत्सिद्धं धान्यमर्थ्यते धान्यार्थी, एवमपि णिनीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्नोति एवं तर्हीदं स्यात् अर्थनमर्थः प्रार्थना सा यस्यास्ति सोर्थी धान्यस्यार्थो धान्यार्थः धान्यप्रार्थना, सा यस्यास्ति स धान्यार्थीति, एवं च कृत्वेदमपि सिद्धं भवति अर्थिकः प्रत्यर्थिक इति, अर्थाच्चासन्निहितइति तूच्यमाने इनेरेव विधानाट्टन्न स्यात् एकाक्षरात्कृतो जातेरिति प्रतिषेधो नित्यः तेन कार्यी कायिक इतिवद् इनिठनौ भविष्यतः मतुबनभिधानान्न

भविष्यति, न च घनवाचिनोर्थशब्दात्सन्निहितादपीनिठनोः प्रसंगः अभिधाना देवमर्थाच्चासन्निहितात्तदन्ताच्चेति न वक्तव्यमिति स्थितम् ।

बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् अन्यतरस्यांग्रहणेनेत्यादि । पूर्ववत्समुच्चये तस्य वृत्तेः चकार एव तु न कृतः किं कुर्मः यदि तु विकल्पार्थेनानेन प्रत्ययौ विकल्प्येत ततो मतुपा मुक्ते यथाप्राप्तमिनिठनौ द्वावपि स्यातां, नन्वेवं सति सूत्रारम्भोनर्थकः स्यात् विनाप्यनेन प्रत्ययत्रयस्य सिद्धत्वात् तत इनिरेव

भविष्यति, कुतो नु खल्वेतद् इनिरेव भविष्यति न पुनष्ठनेव स्यादिति, तस्मात्समुच्चयः ।

संज्ञायां मन्माभ्याम् । प्रथिमिनी दामिनीति । अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन चेति तदन्तविधिः नस्तद्धित इति टलोपः ।

कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः । कंशमिति मकारान्ताविति । कशब्दः सुखवायुब्रह्मस्तकवाचक इत्यकारान्तः कशब्दो यद्यपि प्रसिद्धः मकारान्तोपि क्वचिदस्तीति, प्रदर्शनार्थं मकारान्तावित्युक्तम् । उदकसुखयोर्वाचि-

काविति । न यथासंख्यं किं तर्हि यथासंभवं, कमित्युदकसुखयोर्वाचकं, शमिति सुखस्य, अल्पाच्तरमिति सुखस्य पूर्वनिपातः प्राप्तो न कृतः सूत्रकारेणैव तत्र व्यभिचरितत्वात् उदाहरणेष्वनुस्वारपरसवर्णौ तत्र यकारवकारयोः सानुनासिकौ यकारवकारौ ।

अहंशुभयोर्युस् । अहमिति शब्दान्तरमेवेति । ननु नात्र कश्चिच्छब्दः प्रकृतो यदपेक्षं शब्दान्तरत्वं स्यात् सत्यं, त्वाहौ सावित्यस्मदादेशोऽहंशब्दः

प्रसिद्धिवशाद्बुद्धिस्थो निर्दिष्टप्राय: तदपेक्षं शब्दान्तरत्वम्, अहंकारे वर्ततइत्यनेनार्थभेदमाह, गर्वोऽभिमानोऽहंकार: । अहयु: शंयुरिति । पूर्ववदनुस्वारपरसवर्णौ उणादिषु युसित्यत्र येच्छन्दसीति नानुवर्तयन्ति तेषामत्रैवोणादिग्रहणं कर्तव्यम् ।

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमंजर्यां पंचमस्याध्यायस्य द्वितीय: पाद: ।

प्राग्दिशो विभक्तिः विभक्तिसंज्ञास्ते वेदितव्या इति। विभक्ति-रिति शब्दा संज्ञा येषां ते तथोक्ताः ननु विभक्तिशब्दः पूर्वमेव सुप्तिङा संज्ञा-त्वेन विनियुक्तः संज्ञा च प्रदेशेषु संज्ञिनं प्रत्याययति न स्वरूपम् अतः सुप्तिङामेव संज्ञात्वं युक्तं न विभक्तिशब्दस्य सत्यं, सुप्तिङस्तु संज्ञा भवन्तः प्रत्येकं समुदिता वा भवेयुः न तावत्प्रत्येकम् अनेक संज्ञाकरणे प्रयोजनाभावात् नापि समुदिताः गौरवादनावृत्तेश्च, आवर्त्तिन्यो हि संज्ञा भवन्ति, न च समुदाय आवर्त्तते, अपर

आह । यथा किकिनौ लिट् चेति लिड्वद्भावो विधीयते तथात्रापि विभक्तिवद्भावो विधीयतइति, सुप्तिङा तु विधानमत्र नाशंकनीयं पूर्वमेव विहितत्वात् त्यदादिविधय इति । त्यदादीनां यानि कार्याणि त्यदादित्वप्रयुक्तानि स्वरूपप्रयुक्तानि वा ते त्यदादिविधयः उपलक्षणं चेतत्, दानीमो मकारस्य न विभक्तौ तुस्मा इतीत्संज्ञाप्रतिषेधोपि प्रयोजनम् । ततः यत इति । त्यादादीनाम इत्यत्वम् अत्र सकारस्यानन्त्यत्वादेवेत्संज्ञाभावः । कुत इति । कुति

होरिति कुभावः क्वेति किमः कादेशः क्वेत्यत्र क्वातीति क्वभावः इहेति ।
इदमो हः इदम इश् अत्र प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धमुदात्तत्वं तस्मादित इत्येवोदाहरणं
विभक्तिस्वरस्य, अन्यथा लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं स्यात् ननु च मध्येपवादा
इति न्यायादनुदात्तौ सुप्पितावित्यस्यैव विभक्तिस्वरोपवादो न लित्स्वरस्य,
लित्स्वर एव तु विभक्तिस्वरं परत्वाद्बाधेत नैष दोषः नात्राकृते लित्स्वरे
विभक्तिस्वरः प्राप्नोति किं कारणम् अन्तोदात्तादिति वर्त्तते, तत्र निमित्तमेव

लित्स्वरो विभक्तिस्वरस्य यद्यप्यूडिदमित्यत्र सार्वेकाच इत्यतस्तृतीयादिग्रहण-मनुवर्तते तथाप्यापंचमाध्यायपरिसमाप्तेर्यावान्प्रत्ययो विभक्तिसंज्ञक: सर्वांसौ तृतीयादिरिति तसिलादयोपि तृतीयादिग्रहणेन गृह्यन्तएव । अत: परमित्यादि एतत्समर्थानां प्रथमाद्वेत्यत्रैव व्याख्यातम् ।वावचनं त्वनुवर्ततएवेति ।तस्य पृथक्-स्वरितत्वात् । अथ सुप: विभक्तिश्चेत्यत्रैव प्राग्दिशश्चेत्युच्येत,नैवं शक्यम्, एवं ह्युच्यमाने न ज्ञायते कुत आरभ्य प्राग्दिशीया इति,बहवश्च दिक्शब्दा

दिगादिभ्यो यदित्येवमादयः ततश्चावधिरपि न निश्चितः स्यात् किं सर्वनामबहुभ्य इत्यादेश्च कार्यस्य विषयनियमार्थं पुनरिह प्राग्दिश इति वाच्यमेव स्यात् यदि पुनरिहैव सुप्तिङौ चेत्युच्येत एवमपि तिङस्त्रीणित्रीणीत्यत्र तिङ्ग्रहणं सुप इति च तत्र वक्तव्यं पुरुषवचनसंज्ञार्थं, तत्र नास्ति विशेषः।

किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः। अधिकारोयं परिभाषा वेति दर्शयति। प्रत्ययो वेदितव्य इति। द्वाभ्यां द्वयोरित्यत्र तसिल्त्रलौ न भवतः

प्रकृतिपरिसंख्यानं प्रकृतिपरिगणनम् ।वैयाकरणपाश इति । अस्तात्यादयो ग्रहणवद्भ्यो विधीयन्तइति प्रकृतिपरिसंख्यानस्य तत्रासंभवाद्यवहितोपि पाशप् प्रत्युदाहृत: ।द्वयादिपर्युदासादिति । यदि पुनरयं द्वयादिभ्य: प्राक किं पठ्येत नैवं शक्यमेकशेषे हि दोष: स्यात् त्यदादीनां यद्यत्परं तत्च्छिष्यते,त्वं च कश्च कौ, भवांश्च कश्च कौ, बहुग्रहणे संख्याग्रहणमिति ।कथमिह सर्वनामसंज्ञया सञ्ज्ञिनो निर्दिश्यन्ते,तै: साहचर्याद् बहुशब्दस्यापि संज्ञिनो ग्रहणं यस्य बहुगण-

वतुडतिसंख्येति संख्या संज्ञा विहिता, न च तत्र वैपुल्यवाचिनो ग्रहणमित्यत्रापि तस्य ग्रहणाभावः।

इदम इश्। शकारः सर्वादेशार्थ इति। अन्यथा विशेषविहितत्वात्यदाद्यत्वं बाधित्वालोन्त्यस्येति मकारस्येत्वे हलि लोपे च एत एहेत्यनिष्टं रूपं स्यात्।

एतेतौ रथोः। इशोऽपवाद इति। भावे घञ् इशो बाधनमेताभ्यां क्रियतइत्यर्थः योगापेक्षं त्वेकवचनम् अयं योग इशोऽपवाद इत्यर्थः आदेशाभ्यां वा

प्रत्येकमभिसंबन्धादेकवचनं यथा मृशादिभ्यो भुव्यच्वेरिति, इशोपवादाविति वा पठितव्यम् । रेफेऽकार उच्चारणार्थ इति । अकारवतो रेफस्य प्राग्दिशीयस्याभावात् ।

एतदोश् । शकारः सर्वादेशार्थ इति । अन्यथालोन्त्यस्येत्यन्त्यस्य स्यात् । ननु चान्त्यस्य त्यदाद्यत्वेनैव सिद्धमत्वं कृते तर्हि तस्मिन्नकारस्याकारः प्राप्नोति, अकारस्य अकारवचने प्रयोजनाभावात्सर्वादेशो भविष्यति,

अस्त्यन्यदकारस्याप्यकारवचने प्रयोजनं, किं योन्यो विधिः प्राप्नोति स मामूदिति कः पुनरसौ लितीति स्वरः यथा मो राजि समः क्वाविति मकारस्य मकारवचनमनुस्वारबाधनार्थम् । योगविभाग इति । अशो बाधनार्थः । थमुप्रत्ययः पुनरिति । अन्यथा य एवासावविशेषविहितस्थकारादिः प्रकारवचने थालिति तत्रैव स्यात्, स तर्ह्युपसंख्येयः नेत्याह इदमा थकारादिं विशेषयिष्याम इदमो यस्थकारादिस्तत्रेति स च थमुरेव, ततश्चास्मादेव ज्ञापकात्थमुर्भविष्यति, तेन च थाल् बाध्यते

भाष्ये त्वेतदोनिति नकारान्त आदेश इति स्थितं, स चानेकाल्त्वात्सर्वादेशः ततः स्थानिवद्भावात्प्रातिपदिकत्वे सति नलोपः । अतः अत्र ।

सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि । दीति दकारादियं सप्तमी, तत्र यस्मिन्विधिरिति तदादेर्ग्रहणं विज्ञायतइत्याह । दकारादौ प्रत्यये परत इति । सर्वदा ब्राह्मणीति । किमर्थं स्त्रीलिंगोपन्यासः यो हि मन्यते दीति दाशब्दादियं सप्तमी न तु दकारात् तत्र त्क्वो ल्यप् हलः श्न इत्यादिवदातो लोप इति,

तं प्रति दाशब्दः प्रत्युदाहृतः एवमपि लाक्षणिकत्वादत्र दाशब्दस्य न भविष्यति एवं तर्हि विजन्तमेतद् द्रष्टव्यम्, एवं च कृत्वा पुल्लिंगमप्युदाहरणं भवत्येव ॥

पंचम्यास्तसिल् ।तसिल्प्रत्ययो भवतीति । यदि पुनः पंचम्याः सप्तम्या इति षष्ठ्याश्रयेण पंचम्यादीनां तसिलादय आदेशा विज्ञायेन् सुब्लुक्स्वरगुणदीर्घत्वैत्वौत्वस्मायादिविधिप्रतिषेधः । सुब्लुक् अव्ययात्त्यप्, ततस्त्यः तत्रत्यः सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति तसित्रलोर्लुक् प्राप्नोति ।स्वरः

तदा यदा अनुदात्तौ सुप्पितावित्यनुदात्तत्वं प्राप्नोति, गुण: कुत: घेर्ङितीति गुण: प्राप्नोति । दीर्घत्वं तर्हि अतो दीर्घो यञिसुपि चेति दीर्घत्वं प्राप्नोति एत्वं, तेषु तत्र, बहुवचने झल्येदित्येत्वं प्राप्नोति, औत्वं, कस्मिन्कुत्र औत् अच्चघेरित्यौत्वं प्राप्नोति । स्मायादि तस्मात्त: तस्मिन् तत्र, ङसिङ्योः स्मात्स्मिनाविति स्मात्स्मिनौ प्राप्नुत: तस्मात्पंचम्या: सप्तम्या इति पंचमी । तसिलादयश्च प्रत्यय इति युक्तम्, अत एवेतराभ्य

इति पंचमीनिर्देशः इतरथा इतरासामिति वक्तव्यं स्यात् यदि तर्हि तसिलादयः प्रत्यया नादेशास्तसेश्चेति तस्यतेर्दातोरपि पंचम्यन्तात्परस्य प्राप्नोति तस्मात्तस्यति तस्मात्तस्यति यस्मात्तस्यतीति, आदेशपक्षे तु न दोषः प्रतियोगे पंचम्यास्तसिः अपादाने चाहीयरुहोरित्यत्राप्यादेशत्वात्पंचम्यादेशस्य तसेस्तसिलादेशविधानात् । प्रत्ययपक्षेऽपि न दोषः तसेरितीकारो विवक्षितः तेन धातोर्न भविष्यति ॥

तसेश्च । तस्य तसेरिति । परत्वात्कृतस्य तसिलोवकाशः कुतो-वहीयते कुतोवरोहतीति तसेस्तु ग्रामत आगच्छतीत्यादिः कुत आगच्छतीत्या-दावुभयप्रसंगे परत्वात्तसिर्भवति तस्योन तसिलादेशः । तसेस्तसिल्वचनं स्वरार्थमिति लित्करणस्योक्तं प्रयोजनम् । विभक्त्यर्थं चेति । विभक्तिसंज्ञार्थं चेत्यर्थः । अन्यथा परत्वात्तसौ कृते तस्याप्राग्दिशीयत्वाद्विभक्तिसंज्ञाया अभावात्त्यदा-द्यत्वं न स्यादिति रूपमेव न सिद्ध्येत् ॥

पर्यभिभ्यां च । सर्वोभयार्थे वर्तमानाभ्यामिति । अत्राभिधानस्वाभाव्यं हेतुः तेनेह न भवति परिषिंचति अभियातीति, उपर्यर्थे परिराभिमुख्येभिः इह त्वोदनं परिषिंचतीति सर्वतो भावेपि वावचनानुवृत्तेः पक्षे तसिलभावः । सर्वत उभयत इति । सप्तम्यन्ताभ्यामाद्यादित्वात्तसिः।

किमोत् । तकारस्य न विभक्तौ तुस्मा इतीत्संज्ञाप्रतिषेधो न भवति, अनित्यत्वात् अनित्यत्वं तु इदमः स्थमुरिति थम उकारान्मकार-

स्येत्यसंज्ञापरिहाणार्थाज्ज्ञायते, दानीमस्तु मकारस्य भवत्येव प्रतिषेध: अनित्यत्वं हि ज्ञाप्यते न पुनस्तद्धितेष्वस्याभाव: । उत्तरसूत्रादिति । किमोद्वेति सूत्रं पठितव्यम् ह च छन्दसीत्यत्र चकारेण त्रतलो: समुच्चयादिष्टसिद्धिरिति तेषां भाव: भागवृत्तिकारस्तु भाषायामेतन्नेच्छति ।

इतराभ्योपि दृश्यन्ते । पंचमीसप्तम्यपेक्षमितरत्वमिति । तयोरनन्तरनिर्दिष्टत्वात् । प्रायिकविध्यर्थमिति । प्रायिकोयं विधिर्यथा

स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः तेन किं सिद्धं भवतीत्याह । तेनेति । स भवान् ततो भवानित्यादि । अयं भवानिह भवानित्यादि हस्योदाहरणं, को भवान् क्व भवानित्यादयुत: दीर्घायुः प्रभृतिष्विति । नित्यं समासइति सत्वं न भवति उत्तरपदस्थत्वात् इसुसोः सामर्थ्यइति विकल्पोपि न भवति व्यपेक्षायास्तत्राश्रयणात् ॥

सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा । सप्तम्या इति वर्ततइति ।

स्वरितत्वात्, न त्वितराभ्य इति, विपर्ययात् ॥

इदमो र्हिल् । लकारः स्वार्थं इति । यथा हीत इत्यत्र ऊडिदमित्यादिना स्वरो भवति तथेह न भवति, लित्वस्याचरितार्थत्वात् तसिलस्तु लित्वमिदमोऽन्यत्र चरितार्थम् ।

अधुना । इदमोश् भावो धुना च प्रत्यय इति । तत्रोडिदमित्यादिना विभक्तिस्वरः स चादेः परस्येत्यादेर्भवति, भाष्ये त्वधुनाप्रत्यय आश्रितः तत्रेदम इशो यस्येति लोपः, निपातनाच्च मध्योदात्तत्वम् ॥

तदो दा च । दावचनमिति । अपर आह अदाप्रत्ययोयं न दाप्रत्यय इति, तत्राद्युदात्तत्वं पक्षे भवति ।

तयोर्दार्हिलौ च च्छन्दसि तयोरिति । प्रातिपदिकनिर्देशः व्यत्ययेन पंचम्याः स्थाने षष्ठी ।

सद्यःपरुत्परार्यैषमःपरद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः । अहन्यभिधेय इति । सप्तम्यन्तस्याहन्शब्दस्यार्थे

इत्यर्थः तद्दर्शयति ।समाने ह्रि सद्य इति । एवं संवत्सरेऽभिधेयइत्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् उभयोरह्नोरुभयेद्युरिति पाठः ।प्रायेण तु उभयस्मिन्नहनीति पठ्यते,तत्रोभे अहनी अवयवौ यस्य समुदायस्य तदहर्द्वयमुभयमहरित्युक्तम् ।

प्रकारवचने थाल् । सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकार इति । यथा ब्राह्मणसामान्यस्य माठरादयः अनेनैतद्दर्शयति,यद्यपि सादृश्यमपि प्रकारः यथा प्रकारे गुणवचनस्येत्यत्र वक्ष्यति प्रकारो भेदः सादृश्यं च,तदिह सादृश्यं

गृह्यतेऽनभिधानादिति । तेन प्रकारेण तथेति । प्रथमान्तात्तु न भवति स प्रकारस्तथेति, अनभिधानादेवेति भावः, किंसर्वनामबहुभ्यो विशेषविहितेन थाला सामान्यविहितस्य जातीयरो बाधप्रसंगः इत्याशङ्क्याह । जातीयरोऽपीति । सत्यं जातीयरोऽपीदृशमेव लक्षणं प्रकारवचने जातीयरिति, कथं तर्हि बाधोत आह । स त्विति । अर्थभेदाद्वेद् इत्यर्थः । एवं च कृत्वा प्रकारमात्रे थालं विधाय तदन्तात्प्रकारवति जातीयरं प्रयुञ्जते तथाजातीयो यथाजातीय इति ॥

किमश्च । योगविभाग उत्तरत्र किम एवानुवृत्तिर्यथा स्यादिदमो माभूदिति ।

दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपंचमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः । दिशां शब्दाः दिकशब्दाः षष्ठीसमासः । दिशां ये वाचकास्ते दिक्शब्दा इति । दिशां ये वाचकत्वेन दृष्टास्तइह दिक्शब्दा विवक्षिता इति न तु दिशमभिदधाना एवेत्यर्थः । तेभ्य इति । यद्यपि पूर्वादिशब्दा दिशि वर्त्तमाना-ष्टाबन्ताः देशकालयोस्तु प्रकृत्यन्ता इति रूपभेदस्तथापि टापः स्वार्थिकत्वाद्धा-

चकरूपे भेदाभावात्तएव दिक्शव्दा देशकालयोर्वर्त्तन्तइति वाचो युक्तेर्नास्ति विरोध: ये त्वर्थभेदे शव्दभेदं मन्यन्ते तेषां सादृश्यनिबन्धनस्तेभ्य इति व्यपदेश: कथं पुनर्दिक्शव्दा देशकालयोर्वर्त्तन्ते, स्वभावात् पूर्वादयो हि दिशामिव देशकालयोरपि स्वभावादेव वाचका: कथं तर्हि त्रिषु वर्तमाना दिशैकया व्यपदिश्यन्ते दिक्शव्देभ्य इति, को दोष: अन्वयेन ह्ययं व्यपदेशो न तु दिशामेव ये शव्दा इत्यवधारणेन । अथ देशकालयोरन्यतरेण कस्मान्न व्यपदिश्यन्ते शिंशपाचोद्यमेतत्

किं च दिशां निर्देशे लाघवं भवति, दिक्शब्दस्योपलक्षणात्वात्पुनर्दिग्ग्रहणम् अन्यथा देशकालवृत्तिभ्य एव स्यान्न दिग्वृत्तिभ्य: इह सप्तम्यादीनां विभक्तीनामर्थानां दिगादीनां च साम्यात्संख्यातानुदेश: स्यादिति तत्राह । यथासंख्यमत्र नेष्यतइति । अस्वरितत्वात् ।पुरस्तादधस्तादिति ।पूर्वाधरशब्दयोरस्ताति चेति ब पुर अध् इत्येतावादेशौ । ऐन्द्र्यां दिशि वसतीति । एन्द्रीशब्दोयम् इन्द्रसंबन्धिस्त्रीलिंगवस्तुमात्रमाह, दिक्शब्दसंनिधौ तु दिशि वर्ततइति, न दिक्शब्द:

किं च दिक्शब्देभ्य इत्येतस्मिन्नसति ये देशवाचिनः पंचालादयो ये च कालवाचिनो मासादयस्तेभ्योपि प्रसंगः अस्मिंस्तु सति दिकशब्दा एव ये देशकालयोर्वर्तन्ते तेभ्य एव भवति । दिग्देशकालेष्विति किमिति । दिक्शब्देभ्य इतिशब्दग्रहणाद्दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इति व्युत्पत्त्या देशकालवृत्तिभ्योपि सिद्धः प्रत्ययः दिक्शब्दाच्चोत्तरपदेति पंचमीवदिति मत्वा प्रश्नः पूर्वस्मिन्गुराविति । पूर्वशब्दोत्र दिगादिसंबन्धाद्गुरौ वर्तते न दिगादिषु ॥

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् । किमर्थमतसुजुच्यते न तसुजेवोच्येत, तत्राय-मप्यर्थः स्वरार्थश्चकारो न कर्त्तव्यो भवति, प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धं, का रूपसिद्धिः दक्षिणोत्तरशब्दावकारान्तौ । यदा तर्हि दिशि वर्तमानौ टाबन्तौ भवतस्तदा यस्येति लोपेन टापो निवृत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थोकारः, सिद्धात्र टापो निवृत्तिः कथं, तसिलादिष्वाकृत्वसुच इति पुंवद्भावात् । ननु च समानायामाकृतौ भाषित-पुंस्कस्य तेन पुंवद्भावः आकृत्यन्तरे चैतौ भाषितपुंस्कौ, कथं दिशि वर्तमाना

पूर्वादियो निमित्तान्तरनिरपेक्षा देशकालयोस्तु व्यवस्थापेक्षा: कथं तर्हि दिशि वर्तमानानां सर्वनामसंज्ञा भवति, यावता व्यवस्थायामित्युच्यते । अत्राहु: । यद्यपि दिशि वर्तमानानां व्यवस्था न प्रवृत्तिनिमित्तं वस्तुतस्तु व्यवस्था विद्यत इति भवत्येव संज्ञा व्यवस्थायामिति हि विषयो निर्दिश्यते न तु प्रवृत्तिनिमित्तं तथा चोत्तरा:कुरव इत्यत्र निरूढत्वाद्व्यवहारस्य प्रयोक्तृभिरनपेक्ष्यमाणाया अपि वस्तुतो व्यवस्थाया:सद्भावात्सर्वनामसंज्ञाप्रसंगेऽसंज्ञायामिति प्रतिषेध: कृत

इति, तदेवमाकृतिभेदात्तसिलादिष्विति पुंवद्भावो न सिद्ध्यति, एवं तर्हि सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भाव इति पुंवद्भावो भविष्यति, यथा दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यत्र तस्मान्नार्थोऽकारकरणेनेत्यत उत्तरं आह । अकारो विशेषणार्थ इति । षष्ठी तसर्थप्रत्ययेनेत्युच्यमाने ततो ग्रामादागत इति तसिलापि योगे षष्ठी स्यात् उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी, इह तर्हि ततो ग्रामादन्य इत्यन्यादि-योगे या पंचमी तां बाधित्वा षष्ठी स्यात्, निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्ध-

कस्येत्येवं तसिलादियोगे न भविष्यति, यस्तर्हि निरनुबन्धकः प्रतियोगे पंचम्यास्तसिः तेनैकदिक् तसिश्च, तत्र मा भूत्, अर्जुनतः प्रत्यभिमन्युः सुदामतो विद्युदिति

अवेर्लुक्। अवंत्यन्तेभ्य इति। केवलेभ्यो लिंगविशिष्टेभ्यश्च। स्त्रीप्रत्ययोऽपि निवर्त्तइति। एवं चाकारलोपः चाविति दीर्घत्वं च नास्तीति प्रागित्यत्र सवर्णदीर्घत्वं प्रत्यगित्यत्र यणादेशः।

पश्चात्। अपरस्य पश्चभाव इति। केवलस्य लिंगविशिष्टस्य च दिक्पूर्वपदस्य चेति। दिग्वचनःपूर्वपदं यस्य तथोक्तः। दक्षिणपश्चादिति।

दक्षिणस्या अपरस्याश्च दिशो यदन्तरालमिति दिङ्नामान्यन्तरालइति बहुव्रीहिः दक्षिणापरा तस्यां वसतीत्यातिप्रत्ययः अपरस्य च पश्चभावः । अर्द्धोत्तरपदस्य चेति । अपरस्य चेत्येव । विनापि पूर्वपदेनेति । अपरस्यार्द्धोत्तरपदस्येति सबंन्धः।

उत्तराधरदक्षिणादितिः। आतिप्रत्ययो भवतीति । दक्षिणोत्तराभ्यामतसुजपि भवति, अधरशब्दादस्तातिरपि, अस्ताति चेत्यधरशब्दस्याधादेशविधानाल्लिंगात् अत्र चोत्तरादीनां सप्तम्यादीनां च साम्ये सत्यपि

पूर्ववद्यथासंख्याभावः, अस्तादिस्तुत्तरादीनां न संभवति, दक्षिणाशब्दस्य काले वृत्त्यसंभवात् ।

एनबन्यतरस्यामदूरेऽपंचम्याः । अदूरे चेत्यादि । यद्यप्यवध्यवधिमान् वा सूत्रे न श्रूयते तथापि दिक्शब्दानामवध्यपेक्षा प्रवृत्तिर्भवति, अवधिश्चावधिमन्तमपेक्षत इति सामर्थ्यदेव विशेषो लभ्यते, तत्र देशकालयोरवध्यपेक्षायां न विवादो, दिशि तु विवदन्ते । प्रागसेरिति । असिपुरधवश्चैषामित्यस्मात् ।

दिक्शब्दमात्रादिति । तेन पूर्वेण वसतीत्याद्यपि भवति, अंचत्यन्तात्तु न भवति व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् अस्तु वा तदन्तादपि अंचतेर्लुगित्यनुवृत्तेर्लुग्भिविष्यति पकारः स्वरार्थ इति । एनपा द्वितीयेति विशेषणार्थस्तु न भवति, अस्त्वेनेनेति, कृत्सर्थप्रत्ययनेत्यनुवृत्तेर्द्वितीयाटोःस्वेन इत्यस्यात्र ग्रहणं न भविष्यति।

दक्षिणादाच् । चकारो विशेषणार्थ इति । अन्यथा वाक्यस्मरणयोर्य आकारो ऽननुबन्धकस्तेनापि योगे पंचमी स्यात् अयाप्यंचूत्तरपदेनाह्नि

च साहचर्यादतसर्थस्याकारस्य ग्रहणं स्यात्तथापि पश्चाच्छब्द आकारान्तो निपातित इति तेनापि योगे पंचमी स्यात् छान्दसः पश्चाशब्दः दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति, असंदेहार्थं तर्हि अंचूत्तरपदाहियुक्त इति ह्युच्यमाने आकारप्रश्लेषो व्याख्यातव्यः स्यात् अंचूत्तरपदाह्युयुक्त इति सूत्रं करिष्यते, तस्माद्दक्षिणासीत्यत्र स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति विधिमाभूदिति चकारस्य प्रयोजनं वाच्यम् ॥

आहि च दूरे । चकारादाच्चेति । अन्यथा दूरे विवक्षिते विशेषविहित आहिरेव स्यात् ।

उत्तराच्च । आजाही प्रत्ययौ भवत इति । यद्यप्याहिरनन्तरस्तथापि चकारेण व्यवहितस्यापि आचः समुच्चय इति भावः ।

पूर्वाधरावराणामसिपुरधवश्चैषाम् । आनन्तर्ययोगे षष्ठी, असीत्यविभक्तिको निर्देशः एषामिति वचनं विस्पष्टार्थं, संनिधानाद्धि पूर्वादयः

एव स्थानिनः शक्या विज्ञातुम् ॥

अस्ताति च । अस्तातीति सप्तम्यन्तम् । असिप्रत्ययेनेति । अधर-शब्दादातिनापि ।

विभाषाऽवरस्य । अवित्ययमादेशो भवतीति । कथं पुनर्बहुष्वादेशेषु प्रसक्तेष्वयमेव भवतु, अस्यैवानुवृत्तेः अथ वावरस्य यदुक्तं तदस्तातौ विभाषा भवतीति विज्ञास्यते ॥

संख्याया विधार्थे धा । विधा प्रकार इति । गृह्यतइति वक्ष्यमाणेन संबन्धः यद्यप्योदनपिण्डोपि विधाशब्देनोच्यते तथापीह प्रकार एव गृह्यतइत्यर्थः एतेन एका गोविधे यादौ न भवति, एतच्चार्थग्रहणाल्लभ्यते इह हि विधायामिति वक्तव्ये यदर्थग्रहणं कृतं तस्यैतत्प्रयोजनं विधाशब्दो यत्रार्थे प्रसिद्धतरस्तस्य ग्रहणं यथा स्यात्, यथा च त्रिविधं बहुविधमित्यादौ प्रकारे प्रसिद्धो विधाशब्दो न तथौदनपिण्डे, सूत्रे च विधाशब्दस्यार्थो विधार्थ इति षष्ठीसमासः

एवं वृत्तावपि, स च क्रियाविषय इति, एतच्चाभिधानस्वभावाल्लभ्यते, तदयमर्थं इत्याह । क्रियाप्रकार इति । कथं तर्हि नवधा द्रव्यं, बहुधा गुणाः एकविंशतिधा बाह्वृच्यं नवधाथर्वणो वेद इति, अत्रापि हि सर्वत्र क्रियाप्रतीयते, उपदिश्यतइति भवतीति वा, द्विधा गच्छतीत्यादावेकस्या एव गमनक्रियाया अवान्तरप्रकारभेदः प्रतीयते एकधा भुक्त इत्यत्र तु प्रकारैक्यप्रतिपादनेन तन्निवृत्तिः एकः पाक इत्यादौ तु पाकव्यक्तेरैकत्वं विवक्षितं न त्ववान्तरप्रकारभेदाभावेनैकप्रकारत्वमिति

धाप्रत्ययाभावः, तद्विवक्षायां तु भवत्येव एकधा पाक इति, पंच पाका इत्यादौ च भिन्ना एक पाका विवक्षिता न त्वेकस्य प्रकारवत्वं, तद्विवक्षायां तु तत्रापि भवितव्यमेव पंचधा पाका इति ।

अधिकरणविचाले च । अधिकरणं द्रव्यमित्यादि । जात्यादीनामाधारत्वात्, विचालनं विचालोऽन्यथाकरणं, णिजन्तादेरच्, तच्चेह संख्यासंनिधानात्संख्यान्तरापादनेनेत्याह । तस्य विचाल संख्यान्तरापादनमिति,

एकं राशिं पंचधा कुर्विति । पंच राशीन्कुर्वित्यर्थः नात्र प्रकारभेदो गम्यते नतरां क्रियाविषय इति सूत्रारम्भः तत्र द्रव्यस्यापि स्वभावाद्धाप्रत्ययान्तेनासत्वरूपेण प्रतिपादनमित्यव्ययत्वं यथा सुदामतो विद्युदिति तसन्तस्य ।

एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम् । एकादिति । शब्दप्रधानत्वात्सर्वनामक यार्भावः एकधा राशिं कुर्विति । अधिकरणविचालउदाहरणम् । ऐकध्यं मुक्त इति । विधार्थे प्रकरणादेव लब्ध इति । कस्मिन् लब्धे, धाप्रत्ययस्य स्थानित्वे

इह हि पूर्वसूत्रादाग्रहणमनुवर्त्तते, स च पूर्वमेव विहित इति विधानासंभवात् स्थानित्वमेव विज्ञास्यते । विधार्थं विहितस्यापि यथा स्यादितिस्थ । नन्यादेशाभावोप्येतदर्थमेवाश्रित: प्रत्ययान्तरेप्यस्मिन्दोषाभावात् किं पुन: कारणं विधार्थं विहितस्य तस्य न स्यादत आह । अन्तरस्यैव हीति । अन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति भाव: ॥

द्वित्र्योश्च धमुञ् । मतिद्वैधानीति । एकशेषेण बहुवचनं, क्वचित्पथिद्वैधानीति पाठः धमुञन्तस्यालिंगसंख्यत्वेपि तदन्तात्स्वार्थे विहितस्यापि ऽस्य स्वभावाल्लिंगसंख्यायोगस्तनाव्ययत्वं न भवति ॥

एधाच्च । योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थः ।

याप्ये पाशप् । याप्यशब्दोऽयमस्त्यपादानसाधनो यापितास्माद्गुण इति याप्यः कुत्सितः अस्ति कर्मसाधनो यापयितव्यो याप्यो देशान्तरं

प्रापयितव्या: शरीराद्वा ऽपनेतव्य: अशक्यप्रतीकारो याप्यो व्याधि:तत्रेहा-भिधानशक्ति स्वभावादाद्यस्य कुत्सनं न संभवत्यसको देवदत्तक इत्यादौ तत्र सहचरितगुणक्रियाकुत्साश्रय: प्रत्ययो भवत्येव, एवं च देवदत्तपाश इत्याद्यपि सत्यभिधाने भवति, कुत्सितइत्यात्रैवायं न विहतस्तिङन्तादपि प्रसंगात् ॥

पूरणाद्भागे तीयादन् । पूरणार्थविहितत्वा तीयप्रत्यय एव पूरणशब्देनोक्त इत्याह । पूरणप्रत्ययो यस्तीय इति । स्वरार्थं वचनमिति ।

भागे नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं यथा स्यात्, रूपे तु नास्ति विशेषः पूरणग्रहणमुत्तरार्थमिति । नेहार्थ कुत इत्यत आह । नहीति ननु चायमस्ति मुखपार्श्वतसोर्लोपः मुखतीय इति, तत्राह । मुखतीयादिरनर्थक इति । मुखतीयादौ यस्तीयशब्दः सोनर्थक इत्यर्थः ।

प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि । प्रागेकादशभ्यः संख्याशब्देभ्य इति एकादशशब्दात्प्राचो ये संख्याशब्दास्तेभ्य इत्यर्थः एकादशभ्यः प्राचीनेषु

संख्येषु ये संख्याशब्दास्तेभ्य इति वा ॥

षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च । यथासंख्यमत्र न भवति, अन्यतरस्मादनः पूर्वेणैव सिद्धत्वात् ॥

मानपश्वङ्गयोः कन्लुकौ च । मानं व्रीहिपरिमितं सुवर्णम् । अष्टमो भाग इति । कस्य पुनरत्र लुगित्याह । ञस्य लुगनो वेति । अष्टन्शब्दाद्भागे तयोरेव विहितत्वात्, लुग्वचनं किं, यावता महाविभाषयैव पक्षे ञानोरभावः

सिद्ध: ज्ञापनार्थं, तु एतज्ज्ञापयति पूर्वसूत्रे आनौ नित्याविति॥

एकादाकिनिच् चासहाये। आकिनिच: कनौ वेति। तयोरेवानेन सूत्रेण विधानात् एकधेत्यादौ तु सूत्रान्तरविहितस्य लुङ् न भवति असंनिधानात्, संख्याशब्दनिसार्थमिति। अन्यथा प्रसिद्धत्वात्संख्याप्रकरणाच्च तस्यैव ग्रहणं स्यात् अस्तु को दोषस्तत्राह। तदुपादाने हीति। द्विबह्वोरिति। द्वित्वे-बहुत्वे चेत्यर्थ: नहि द्वयोर्बहुषु वा एकत्वसंख्यास्ति, असहायत्वं तु

परस्परव्यतिरिक्तसहायाभावेन बहूनामपि भवति, इह अकिनिजेवायं वक्तव्यः सवर्णदीर्घत्वे सिद्धमिष्टं,यस्यैति लोपश्चाकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति, न चावग्रहनिवृत्त्यर्थोकारः नहि लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम् ॥

भूतपूर्वे चरट् ।भूतपूर्वशब्द इत्यादि । केवलभूतशब्दः पौतन्त्येपि वर्त्तते भूतमियं ब्राह्मणीति,सत्येपि वर्त्तते,भूतवादीति,अत्र भूतशब्दो विद्यमानवचन

इत्यन्ये, पूर्वशब्दश्च दिग्देशयोरपि वर्तते, तस्मादन्यतरोपादाने विवक्षितोऽर्थो न गम्यतइत्युभयोरुपादानम् । आढ्यचर इति । यथात्र चकारस्येत्संज्ञा न भवति तथा चुट्टू इत्यत्र प्रतिपादितं गोष्टात्खञित्यत्रैव नोक्तं, विशेषविहितेन खञा चरटो बाधा मा भूदिति, संनिधौ हि बाध्यबाधकभावो न कालभेदे ।

षष्ठ्या रूप्य च । इह षष्ठ्याः शेषविषये विधानात्तदन्तव्यवच्छेदकत्वाद्विशेषणमप्रधानं यत्पुनः षष्ठ्यादिष्टं संबन्धिमात्रं तद्रूय-

वच्छेद्यत्वाद्विशेष्यं प्रधानं, प्रधानेतरसंनिधौ च प्रधाने कार्यसंप्रत्ययो भवतीति प्रत्ययस्तावत्तत्रैव विज्ञायते, ततश्च भूतपूर्वग्रहणमपि तस्यैव विशेषणमित्याह । षष्ठ्यान्तात्प्रत्ययविधानइति । हेतुगर्भं चेदमभिधानं, यस्मात् षष्ठ्यान्तात्प्रत्ययविधानं तस्मादिति । संप्रतीति । यद्यपि पूर्वं ङ्याप्प्रातिपदिकेनैव - संबद्धमासीदिदानीं त्वेवमित्यर्थः । तत्र विधानइति सप्तम्यन्तस्य संप्रतीत्यस्य च पौनरुक्त्यं मन्यमाना विधानशब्दमधिकरणसाधनं सूत्रपरं व्याचक्षते ॥

अतिशायने तमबिष्ठनौ । अतिशयनमतिशायनमिति । भावे ल्युट्, यद्यप्यनन्तरमेव वक्ष्यति निपातनाद्दीर्घत्वमिति तथाप्यबाधकान्यपि निपातनानि भवन्तीत्यदीर्घेणाप्यर्थकथनमुपपद्यते । अन्ये त्वतिश यो तिशायनमिति पठन्ति, अतिशायनं प्रकर्ष इत्येवान्ये । प्रकर्ष इति । यद्यपि केवलः शेतिः स्वप्ने वर्तते तथाप्यतिपूर्वस्य प्रकर्षे वृत्तिः ।

उपसर्गवशाद्धातुरर्थान्तरविलासकृत् ।
विहाराहारसंहारप्रहारपरिहारवत् ॥

प्रकर्षश्चात्र नाधिक्यं किं तर्हतिशयो मत: ।
सकर्मको ह्ययं शुक्लमतिशेतइतीष्यते ।

निपातनादिति ।यदिदमस्मिन्सूत्रे दीर्घोच्चारणं तदेव निपातनं,सौत्री निर्देश इत्येष परिहारोत्र नोदित: यस्मत्सूत्राद्बहिरपि प्रयोगास्याभ्युपेयते ।
एतदर्थमेव च लघुरपि प्रकर्षशब्दो नोपात्त: । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतदिति ।
न प्रकृत्यर्थो तिशायने वर्तमानादिति,तथा हि सति अतिशयप्रकर्षादिभ्य एव

स्यात्, नापि प्रत्ययार्थः तथा हि सति आढ्यास्यातिशयनमाढ्यतमिति स्यात् आढ्यस्येति कर्मणि कर्तरि वा षष्ठी उभयथाप्याढ्यतमो देवदत्त इति सामानाधिकरण्यं न स्यात् नापि प्रत्ययार्थविशेषणम् अन्यस्य कस्य चित्प्रत्ययार्थस्यानिर्देशात् नापि प्रकृतेरेव विशेषणम् अतिशायविशिष्टान्ड्याप्प्रातिपदिकादिति प्रत्ययद्योत्यमतिशायनं प्रकृत्यभिहितस्य प्रधानस्यैवार्थस्य विशेषणं युक्तं न त्वर्थाभिधानं प्रति व्यग्रस्य गुणभूतस्य शब्दस्य, यदा त्वसावगुणभूतस्तदा भवत्येव

प्रकर्षयोग: उच्चतर: शब्दो नीचतर: शब्द इति, ननु शुल्कादिवदेतत्स्यात् तद्यथा शुल्कतर: पट इति गुणभूतस्यापि शौल्क्यस्य प्रकर्षो द्रव्यप्रकर्षहेतुस्तथा शब्देप्यस्तु । विषमउपन्यास: । शौल्क्यादयो हि द्रव्यसमवेता: युक्तं यत्स्वयं प्रकृष्टा द्रव्यं प्रकर्षयन्ति, शब्दस्तु न तथेति कथं तत्प्रकर्षेण द्रव्यं प्रकर्ष्यताम् । ङ्याप्प्रातिपदिकान्निति । प्रकृत्यादिगुणलक्षणं, सुबन्तात्तु प्रत्यय: उक्तं हि मिय-कुत्सनादिषु तत: प्रवर्ततेऽसौ विभक्त्यन्त इति, घकालनातनेषु कालनाम्न

इत्यलुग्विधानमप्येवमेवोपपद्यते । स्वार्थ इति ।यद्येवं कुमारितमेत्यव्यतिरिक्तं
वय इति कृत्वा वयसि प्रथमइतिङीप् प्राप्नोति,कुमारशब्दादुत्पन्नेन ङीपावयो-
विशिष्टस्यार्थस्य स्त्रीत्वं द्योतितमिति ङीम्न भविष्यति, तरबन्तात्तु स्त्री-
त्वमात्राभिव्यक्तये टाब् भविष्यति, कुमारितम इति ह्युच्यमाने कुटीर: शमीर
इतिवल्लिंगान्तरं गम्येत यद्वा नात्र प्रज्ञ एव प्राज्ञ: याव एव यावक इत्या-
दिवदत्यन्तस्वार्थिकत्वं विवक्षितं किं तर्हि षित्शुक्ल शुक्लतरे च गुणयोगस्य

भावात् शुक्लशब्द एव प्रवर्त्तितुमर्हति, औपगवादौ तु नैवमित्येतावता स्वार्थिकत्व-वाचो युक्तिः परमार्थतस्त्वस्मिन्प्रयोगे प्रकृष्टे शुक्ले शुक्लशब्दस्य प्रवृत्तिरित्ययमंशः प्रत्ययप्रसादेनैव लभ्यते, ततः किं, कुमारशब्दस्य वयः प्रवृत्तिनिमित्तं तमबन्तस्य तु तद्गतः प्रकर्ष इति कुतोत्र ङीपः प्रसंगः तदिदमुक्तं, प्रकृत्यर्थविशेषणं च स्वार्थिकानां द्योत्यं भवतीति, अत्रापि यद्यपि तस्मिन्द्रव्ये बहवो गुणाः सन्ति तथापि यस्य गुणस्य भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशः प्रत्यासत्तेस्तत्प्रकर्षाश्रयः

प्रत्यय: तद्यथा शुक्लादिभ्यो गुणप्रकर्षे पाचकादिभ्य: क्रियाप्रकर्षे जातिशब्दे-भ्यस्तु जाते: सर्वत्रैकरूपत्वेन प्रकर्षाभावात्तत्सहचरिता ये वाहदोहादयो धर्मा-स्तत्प्रकर्षे प्रत्यय: तद्यथा गौरयं य:शकटं वहति, गोतरोयं य: शकटं वहति सीरं च, गौरियं या समांसमां विजायते, गोतरोयं या सामांसमां विजायते स्त्रीवत्सा च, अश्वोयं यश्चत्वारि योजनानि गच्छति, अश्वतरोयं योऽष्टौ गच्छतीति, एतेन संख्यापरिमाणप्रमाणोन्मानशब्दा व्याख्याता:, नहि स्वतो

भवति द्वितरः प्रस्थतरः वितस्तितरः सुवर्णतरमिति सर्वथा धर्मद्वारको द्रव्यस्य प्रकर्षो न स्वतः, यथा शुक्लगुणयोगात्पटस्य शुक्लव्यपदेशस्तथा प्रकर्षव्यपदेशोऽपि तत्प्रकर्षादिवेत्यर्थः उक्तं च॥

द्रव्यस्याव्यपदेश्यस्य य उपादीयते गुणः ।
भेदको व्यपदेशाय तत्प्रकर्षोऽभिधीयते ॥

इति । अव्यपदेश्यस्येति । धर्मयोगमन्तरेण स्वरूपेण व्यपदेष्टुमशक्यस्ये-

त्यर्थः ।तदेवमतिशायनशब्दो भावसाधनः प्रकृत्यर्थविशेषणं च स्वार्थिकश्च प्रत्यय इति स्थितम् । अत एव प्रकृतितो लिंगवचनानि भवन्ति,यदि तु कर्तृसाधनः स्यात् तदा यदि प्रकृत्यर्थस्ततोतिशायनातिशायकातिशयितृप्रभृतिभ्य एव स्यात् तत्रापि स्वार्थे न प्रवृत्तिनिमित्तप्रकर्षे अथ प्रत्ययार्थस्ततःसामर्थ्यलभ्या समर्थविभक्ति सा च यदि तिङन्तेन विग्रहस्तदा द्वितीया शुक्लमतिशेते शुक्लतर इति,अथ कृदन्तेनातिशायनशब्देन तदा षष्ठी शुक्लस्यातिशायनःशुक्लतर इति तथा च

कालीमतिशेते काल: कालितर इति प्राप्नोति कालमतिशेते काली कालतरेति प्राप्नोति, इह च गर्गानतिशेते गार्ग्यः गर्गतर इति प्राप्नोति तथा गार्ग्यमतिशेरते गर्गा: गार्ग्यतरा इति प्राप्नोति, अथ करणसाधनस्तत्रापि प्रकृत्यर्थश्चेद्येन गुणेनातिशेते तद्वाचिन: शौक्ल्यादेव स्यात् शौक्ल्येन हि शुक्ल: शुक्लान्तरमतिशेते, प्रत्ययार्थे तु शुक्लादिशब्दादतिशायने गुणे प्रत्यय: प्राप्नोति, गुणिसामानाधिकरण्यं न स्यात् शुक्लतर: पट इति, अथ ण्यन्तात्कर्तरि ल्युट्

अतिशाययतीत्यतिशायन इति एवमपि स एव दोषो यः करणपक्षे गुणा हि गुणिनं प्रयुज्जते, अस्माभिः प्रकृष्टैस्त्वं सजातीयमतिशेष्वेति, ततश्च प्रकृत्यन्तात्करणे ल्युटि यो दोषः स एवात्रापि भवति, अथ शेतिरवस्थानार्थः पक्वाशयो जलाशय इतिवत् ततोयमर्थः स्यात् गुणा गुणिनि शेरते अवतिष्ठन्ते तान्गुण्यतिशययति आत्मन्यतिशयेनावस्थापयतीति, ततश्च स एव दोषो यः प्रकृत्यन्तात्कर्तरि ल्युटि, अतिशायनशब्दश्च प्रकृत्यन्तो न साधितः स्यात्

तस्माद्वृत्तिकारोपदर्शित एवार्थो न्याय्यः । पटिष्ठ इति । तुरिष्ठेमेयस्सु टेरिति टिलोपः । गरिष्ठ इति । प्रियस्थिरेत्यादिना गुरुशब्दस्य गरादेशः प्रकर्ष-प्रत्ययान्तादपरेण प्रकर्षप्रत्ययेन न भवितव्यमेकेनैव प्रकर्षस्य द्योतितत्वादिति मन्यमानं प्रत्याह । यदा चेति । आतिशायिकान्तादिति । अतिशये भव आतिशायिकः आध्यात्मादित्वाट्ठञ्, अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः श्रेष्ठतमायेति प्रशस्य श्रः अत्र प्रकर्षरहितप्रतियोग्यपेक्षाया यःप्रकर्षस्तत्रेष्ठन्विहितः

तमप्प्रत्ययस्तु प्रकर्षवत्प्रतियोग्यपेक्षाया यः प्रकर्ष इष्ठन्प्रत्ययेनाद्योतितस्तस्मिन्नित्यपौनरुक्त्यं, प्रत्ययद्वयस्य विधीयमानप्रत्ययभेदाच्च द्वे एते वाक्ये, तत्रैकेनेष्ठन् अपरेण तदन्तात्तमप्, तेनैतन्न चोदनीयं, यथा सनन्तान्न सन् भवति तद्विधानवेलायां तदन्तस्य धातोरभावात्, तथा प्रकर्षप्रत्ययान्तादपरेण प्रकर्षप्रत्ययेन न भवितव्यमिति ।भाष्ये तु प्रकर्षप्रत्ययान्तादपरः प्रकर्षप्रत्ययो नैव भवतीति स्थितं, तत्कथं न तावत्तरबन्तादपरस्य प्रसंगः यत्र हि त्रयाणामेकः शुक्लः द्वितीयः

किंचित्प्रकृष्ट: तृतीयश्चात्यन्तं तत्र किल प्रसंग: शंक्यते, तत्र द्वितीयस्य सदप्युत्कृष्टत्वं तृतीयसंनिधावकिंचित्करं राजसंनिधाविवामात्यस्येति, द्वितीया तावत्तरम्न भवति तृतीयादपि न भवति तस्मिन्नेव प्रयोगे त्रयाणामपेक्षितत्वेन द्विवचनोपपदत्वाभावात् एतेनेयसुन्व्याख्यात: नापि तमबन्तादपरस्य प्रसंग: यत्र हि चतुर्णां द्वौ शुक्लौ तृतीय: किंचिदुत्कृष्ट: चतुर्थश्चात्यन्तं तत्र किल प्रसंग: शंक्यते तत्र तृतीयस्य सदप्युत्कृष्टत्वं चतुर्थसंनिधौ पूर्ववदकिंचित्करं चतुर्थात्तु तमबेव

भवति, एतेनेष्ठन्व्याख्यातः कथं तर्हि श्रेष्ठतमाय कर्मणइति, छान्दसत्वात्स्वार्थिकस्तमब् द्रष्टव्यः युधिष्ठिरः श्रेष्टतमः कुरूणामिति त्वन्याय्यमेव मन्यते ।

तिङश्च । पचतितमति । किमेतिङव्ययेत्यादिना म्प्रत्ययः । गुणवचने तस्य नियतत्वादिति । अत एव सूत्रार्थकथनवेलायामपि तयप् प्रत्ययो भवतीत्युक्तं न चानुवृत्तिसामर्थ्यान्नियमस्य बाधः तमब्विधानेप्यनुवृत्तेरुपपन्नत्वात् ॥

द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ । द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनमिति ।

करणे ल्युट् कर्मणि षष्ठ्या: समास: येन पदेन द्वावर्थावुच्येते तद् द्विवचनमित्यर्थः एतेनान्वर्थस्य द्विवचनस्येदं ग्रहणं न पारिभाषिकस्येति दर्शयति, पारिभाषिकस्य हि ग्रहणेऽस्माकं च देवदत्तस्य च देवदत्तोऽभिरूपतर इत्यत्र न स्यात् अन्वर्थग्रहणे तु भवति, तथा हि अस्माकमित्यनेनैकोर्थ उच्यते, अस्मदो द्वयोश्चेत्येकस्मिन्नेवार्थे बहुवद्भावविधानाद्देवदत्तस्य चेत्यनेनापि द्वितीयोर्थ उच्यतइति भवत्येतदन्वर्थं द्विवचनमुपपदं, विभक्तव्य: पृथक्कर्तव्य: स चातिशय्यमानस्तस्य ह्युपपदत्वं

नातिशयितुस्तत: प्रत्ययविधानात् अपर आह । आद्यादेरतिशयितृविशेषणात्प्रत्ययो विधीयते नातिशयितुर्माधुरादेरिति तस्याप्युपपदत्वमविरुद्धं पृथक्कारोपि तस्याप्यविशिष्ट इति । निपातनाद्यदिति । ऋहलोर्ण्यदिति ण्यतोपवाद: तेन विभाग्यमिति नैव भवति, विभाज्यशब्दस्य तु स्मृतिषु प्रयुक्तस्य साधुत्वं चिन्त्यं द्व्यर्थे विभज्ये चोपपदइति सूत्रे तु द्विवचनं च विभज्यं च द्विवचनविभज्यं तच्च तदुपपदं चेति कर्मधारयात्सप्तमी अन्वर्थं चोपपदमुपोच्चारितं पदमुपपदमिति, तच्च

तदुपपदं चेति कर्मधारयात्सप्तमी अन्वर्थं चोपपदमुपोच्चारितं पदमुपपदमिति, तच्च विग्रहवाक्यएव प्रयुज्यते, वृत्तौ तु गतार्थत्वान्नावश्यं प्रयुज्यते, एवं चोपपदग्रहणं स्पष्टार्थं इह द्वे उपपदे द्वे च प्रकृती ङ्याप्प्रातिपदिकाद्धिङ्श्चेति, प्रत्ययावपि द्वावेव, ततश्च यथासंख्यप्रसंगः इत्यत आह । यथासंख्यमिति । इष्टिरेवेयम् । अयमनयोरिति । अनयोरित्येतदत्र द्व्यर्थमुपपदम् । पटीयानिति । पूर्ववट्टिलोपः उगित्वान्नुम् सान्तमहत इति दीर्घत्वं हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ । माधुरा इत्यादि।

किं पुनरत्र विभज्यं पाटलिपुत्रका इत्याह, तथा च तत्र पंचमी विभक्त इति पंचमी भवति, यद्यप्यत्रापि माथुराणामेको राशिः पाटलिपुत्रकाणां चापर इति राश्यपेक्षं द्व्यर्थत्वमस्ति तथापि नासौ शब्देनोपादीयते, प्रत्युतावयवभेद एव अत एव बहुवचनम्, इह च माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्यः सांकश्यकेभ्यश्चाभिरूपतरा इति न राश्यपेक्षामपि द्व्यर्थत्वमस्ति, तस्माद्विभज्योपपदग्रहणं कृतम्, इह दन्तोष्ठस्य दन्ताःस्निग्धतराः पाणिपादस्य पाणी सुकुमारतरावित्यत्र

तरप् प्राप्नोति, किं कारणं समाहारस्यैकत्वात् न च गुणभूतवर्तिपदार्थाश्रयः प्रत्ययः तेषां बहुत्वात् द्वात्रिंशद्दन्ताः द्वावोष्टौ अत्राहुः । वृत्तावभेदैकत्वसंख्यामुपाददते वर्तिपदानि, ततश्च भेदपरित्यागादभेदैकत्वसंख्यायाश्चोपादानाद् एवंभूतदन्तोष्ठलक्षणार्थद्वयाश्रयः प्रत्यय इति, इतरेतरयोगद्वन्द्वे त्ववयवार्थभेदसद्भावाद्द्वयर्थता नास्तीति तरप् न भवति, प्लक्षन्यग्रोधानां प्लक्षा दीर्घतमा इति विभज्योपपदाश्रयोऽपि न भवति, कथं, प्रतियोग्यपेक्षत्वात्प्रकर्षस्य,

सामर्थ्यलभ्ये विभागे विभज्योपपदग्रहणमवधारणार्थं विभाग एव यत्र शब्देन प्रतिपाद्यतइति, इह तु निर्द्धारणाश्रयनिर्देशो निर्द्धार्यमाणस्यापि साधारण इति न विभाग एव केवलः किं त्वविभागोपि, एतेन पंचमी विभक्त इति पंचमी व्याख्याता, इह पटुर्भवान्पटुरासीत्पटुतरश्चैषम इत्येकस्यापि धर्मिणो गुण-भेदेन द्वित्वाध्यारोपात्प्रतियोग्यपेक्षः प्रकर्षस्तदाश्रयश्च, प्रत्ययःव्यापदिशति चान्य एवासि संवृत्तः कश्चित्स एवासि धनंजयस्त्वमिति ॥

अजादी गुणवचनादेव । एवकार: किमर्थ: नियमो यथा विज्ञायेत, अन्यथा प्रकर्षेऽजाद्योर्विधानादप्रकर्षे विधि: स्यात् अतिशायनइत्यनुवर्तिष्यते, तत्रैव पुनर्वचनं नियमार्थं भविष्यति नार्थं एवकारेण, तत्राह । एवकार इष्टतोऽवधारणार्थ इति । असति ह्यस्मिन्विपरीतोऽपि नियम: संभाव्यते, आजादी एव गुणवचनादिति, तत्र को दोष: गुणवचनाद्व्यज्जनादी न स्यातां तस्याजाद्योर्नियतत्वात् यत एवकारस्ततोऽन्यत्रावधारणमिति । अजाद्योश्चानियतत्वादगुणवचना-

दपि तयोः प्रसंगः इदमतिबहु क्रियते अजादी गुणवचनादेवेति, एवं तु वक्तव्यमतिशायने तमप्, गुणवचनादिष्ठन् द्विवचनविभज्योपपदेईयसुन्, गुणवचनादित्येव तततस्तरप् च, गुणवचनादिति निवृत्तं सत्यं, प्रशस्यस्य श्रइत्येवमाद्यर्थं त्वजादी इत्युक्तम्, एवं तर्हि प्रशस्यस्य श्रोजाद्योरित्येवास्तु, एवमपि ह्येवकारो न वक्तव्यो भवति, त्वत्पदोऽपि तरप् चेति चकारः क्रियते तत्तुल्यं भवति ॥

तुश्छन्दसि । पूर्वेणेत्यादि । नियमबाधेन प्रकृत्यन्तरस्याप्यनुज्ञानमात्रं

क्रियते न त्वपूर्वो विधिरित्यर्थः तेनोपाधिसंकरो न भवति । करिष्ठ इति । ते
कर्तृशब्दात्तृन्नन्तादिष्ठन्, अत एव कर्मणि द्वितीया भवति, तृजन्तादेव वा भवतु,
द्वितीया तु कृतपूर्वीकटमितिवद् द्रष्टव्या । दोग्धीयसीति । लिंगविशिष्टपरिभाषया
दोग्ध्रीशब्दात्प्रत्ययः । भस्याढे तद्धिते पुंवद्भावेन ङीपो निवृत्तिः यद्वा सिद्धश्च ऽ
प्रत्ययविधाविति वचनान्ङीपि निवृत्ते दोग्धृशब्दादेव प्रत्ययः ततस्तुरिष्ठेमयः
स्विति तृचि निवृत्ते निमित्ताभावाद्धत्वजश्त्वयोरपि निवृत्तिः । ते

प्रशस्यस्य श्रः । आजाद्योः प्रत्यययोः परत इति । ननु चाजादी इति प्रथमान्तं प्रकृतं न सप्तम्यन्तं तत्कथमयमर्थो लभ्यतइत्यत आह । अजादी इति । प्रकृतस्येत्यादि । प्रकृतस्य या विभक्तिः प्रथमा सा सप्तमीरूपेण विपरिणमय्यते ऊह्यतइत्यर्थः । एवं तर्हीत्यादि । अथ यावेव संभवतस्तरप्तमपौ तयोरेव परतोऽयमादेशः कस्मान्न भवति, नैवं भवितुमर्हति, अजादी इत्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्, अथात्रेवाजाद्योर्विधिः कस्मान्न विज्ञायते, प्रशस्यशब्दादजादी भवतः श्रश्चास्यादेश इति

तत्रायमप्यर्थो विभक्तिविपरिणामो न कर्त्तव्यो भवति, नैवं शक्यं तरप्तमपौ हि न स्यातां विशेषविहितावजादी बाधेयाताम् । उपाधीनां च संकरः स्याद् इष्ठन्विषये ईयसुन् तद्विषये चेष्ठन्निति ।तद्विषयइति । स प्रशस्यशब्दो विषयो यस्य स तद्विषः सप्तम्यन्तपाठे तु स एव विषयस्तत्रेत्यर्थः ।नियमो न प्रवर्त्तइति । नियमाप्रवृत्तिज्ञापनद्वारेणाजादिभावो ज्ञाप्यते न तु साक्षादित्यर्थः अन्यथा पुनरनजाद्योर्बाधे उपाधिसंकरश्च स्यात् उक्तेन प्रकारेण स्वशास्त्रेणैवा-

जाद्यो विधानान्नैतद्दोषद्वयमपि भवति, कथं पुनर्यथाश्रुतसंबन्धसंभवेपि विपरिणाम: शक्य आश्रयितुं शृणु अजाद्यो विधिरिष्टश्चेत्पंचम्या निरदेक्ष्यत् । किं चैवं संनियोगार्थश्चकारोप्यकरिष्यत । टिलोपयस्तेतिलोपाविति । यस्येतीत्यनेन लोपो यस्येतिलोप: कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समास:, तत्रानुकरणत्वादस्य वामीयमित्यादिवद्विभक्तेरलोप: आद्गुणस्त्वनागत्वान्न प्रतिषिध्यते ॥

ज्य च । योगविभाग उत्तरत्र ज्यादेश एव यथा स्यात् आदेशो माभूदिति अयमनयोरिति । अतिशयेन प्रशस्यइति विपरिणामेनापेद्यते, न पुनरुत्तरेणैकग्रन्थता एवं सर्वत्र ।

वृद्धस्य च । स्वरूपस्य ग्रहणं न तु वृद्धिर्यस्याचामादिरिति पारिभाषिकस्येत्याह । वृद्धशब्दस्येति । अत्र च व्याख्यानमेव शरणम् । तयोश्चेत्यादि यत्पूर्वमुक्तम् एवमुत्तरेष्वपि योगेषु विज्ञेयमिति तदेवानेन स्मारितम् । वचना

त्पद्गो सोपि भवतीति ननु च वर्षादिशस्येमनिज्ववकाशः स्यात् न वृद्धशब्दादिमनिचो भावात् यद्येवं वर्षादिशोपीहैव वक्तव्यः वृद्धस्य वर्षिं श्चेति, एवं हि द्विर्वृद्धग्रहणं न कर्तव्यं भवति, सत्य, तथा तु न कृतमित्येव अपर आह इष्ठनीयसुनोरिवेमनिचोपि सद्भावः कल्प्यते, तेन वर्षिमेत्यपि भवति, तस्य मते वर्षादिशस्येमनिचि चरितार्थत्वादिष्ठन्नीयसुनोरनेन ज्यादेश एव प्राप्नोति, तस्माद्युवाल्पयोः कनन्यतरस्यामित्यत्रेदमनुवर्त्तते तेन ज्यादेशेन मुक्ते पक्षे

वषादिशः ।

अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ । निमित्तयोर्यथासंख्यमिह नेष्यतइति । अजाद्योरिति प्रकृतयोरिष्ठनीयसुनोर्ग्रहणात्तयोश्च क्रमेणोपदेशादजहत्क्रमयोरेव प्रतीतेर्यथासंख्यप्रसंगः मन्यते, कस्मात्पुनरिष्यमाणमपि न भवति, विपरीतक्रमस्यापि संभवात् । तथाहि ।कयोरजाद्योरित्यपेक्षायामानन्तर्यादीयसुंस्तावत्प्रतीयते, द्विवचनानुरोधात्त्विष्ठन्नपीत्येवमपि क्रमः संभवति, तदनयोःक्रमयोरन्यतरः क्रमो निर्धारयितुं शक्य इत्यनाश्रयणमेव तयोर्युक्तम् ॥

युवाल्ययोःकनन्यतरस्याम् ।युवेति न संज्ञायूनो ग्रहणं किं तर्हि स्वरूपस्य अल्पसाहचर्याद्वियाख्यानाच्च, अन्यतरस्यांग्रहणमल्पशब्दार्थं, युवशब्दस्य तु स्थूलदूर-युवेतिवचनात्सिद्धो विकल्पः । यविष्ठइति । स्थूलदूरादिसूत्रेण यणादिपरं लुप्यते पूर्वस्य च गुणः । कनीयानिति । प्रकरणादिवशाद्युवाल्ययोरन्यतरावसायः प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावाट्टिलोपो ऽल्लोपोन इत्यल्लोपश्च न भवति ॥

विन्मतोर्लुक् । विन्मतोरित्युत्सृष्टानुबन्धयोर्विनिमतुपोर्द्वन्द्वात्षष्ठी-

द्विवचनम् । अथ विन्ग्रहणं किमर्थं यावता येभ्यो विन् तेभ्यो मतुबपि भवति, तस्यैव लुकि प्रजिष्ठ इत्यादि सिद्धं, न च विन इष्ठन्नीयसुनोः श्रवणप्रसंगः, तदन्तात्तयोरभावात्, अस्मादेव हि लुग्वचनाद्विनन्तात्तयोर्भावो ज्ञाप्यते, यदा तर्हि विन्नन्तात्तत्करोति तदाचष्टइति णिच् क्रियते, तदा विनः श्रवणं मा भूदित्येवमर्थं विनो लुग्वचनं प्रग्विणमाचष्टे प्रजयति ॥

प्रशंसायांरूपप् । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतदिति । प्रत्यार्थत्वे तु वैयाकरणस्य

प्रशंसा वैयाकरणरूप इति प्राप्नोति, वैयाकरणरूपो देवदत्त इति सामानाधिकरण्यं न स्यात्, तस्मात्प्रकृत्यर्थविशेषणं प्रशंसा विशिष्टेभ्य इति, स पुनः प्रशस्तो न तु प्रशंसिता, अनभिधानात् । स्वार्थं इति । यद्येवं कुमारीरूपेत्यत्रानतिरिक्तं वय इति कृत्वा ङीप् प्राप्नोति, नैष दोषः । कुमारीशब्दादुत्पन्नेन ङीपा वयो विशिष्टार्थगतस्य स्त्रीत्वस्य द्योतितत्वाद्रूपबन्तस्य स्त्रीत्वमात्रमभिव्यङ्क्तुं टाबेव क्रियते, न च ङीपैव तदभिव्यक्तिमिति टोपाऽप्रसंगः कुमारीरूपइत्युच्यमाने

हि कुटीरादिवल्लिंगान्तरं प्रतीयेत, यद्वा प्रवृत्तिनिमित्तभेदान्डीपोऽप्रसंग:कुमारश-ब्दस्य वयो निमित्तं रूपवन्तस्य तु तद्गता प्रशंसा तदाह। स्वार्थिकश्चेत्यादि। अत्रापि प्रवृत्तिनिमित्तस्य प्रशंसायामयं प्रत्यय: तेन यो व्याकरणेऽनिपुण: प्रशस्तश्च वशंशीलादिना तत्र वैयाकरणरूप इति न भवति क्वचित्तु सहचरित-धर्मप्रशंसायामपि भवति, गोरूपोयं य: सम्यग्वहतीति, अथ कथं वृषलादिशब्देभ्य: प्रत्यय: ते हि सदा निन्दावचना: तदभिधेयानां काकादिवन्निकृष्टत्वादत आह।

प्रकृत्यर्थस्येति ।वैशिष्ट्यं परिपूर्णता, तस्मिन्सति प्रशंसा भवति,तथा च वृषलादिशब्दा अपि स्वार्थस्य पूर्णत्वे सति प्रशंसाविशिष्टएवार्थे प्रवर्त्तन्तइति तेभ्योपि सिद्ध: प्रत्यय इति भाव: । वृषलरूप इति । यद्यप्ययं जातिवचन: जातेश्च न्यूनत्वं पूर्णत्वं वा न भवति तथापि सहचरितधर्माल्पत्व बहुत्वापेक्षं न्यूनन्तं पूर्णत्वं च द्रष्टव्यं,यद्वा गुणसमुदाये शब्दप्रवृत्ते: शब्दार्थस्यैवैतदुभयं भवति य:पलाण्डुनेति ।सहयोगे तृतीया कश्चिद्वृषल: पलाण्डुं भक्षयति कश्चित्सुरां

पिबति यस्तूभयं करोति तस्य परिपूर्णवृषलत्वं, तथा चोरशब्दार्थस्यापि सुगुप्त-वस्त्वपहारेणान परिपूर्णता भवति । अक्ष्णोरप्यंजनं हरेदिति । संभावने लिङ् एवंविधमप्यस्य चौर्यं संभवतीत्यर्थः । अक्ष्णोरंज्जनं हरतु वा मा वाहार्षीत् नन्वे-वमपि यदा निन्दाप्रतिपादनाय वृषलरूप इत्यादि प्रयुज्यते तदा न सिद्ध्यति निन्दैव हि तदा प्रकृत्यर्थस्य वैशिष्ट्याद्भवति तस्मात्प्रशंसाग्रहणमपनीय वैशिष्ट्यग्रहणमेव कर्तव्यं, यदाह, सिद्धं तु प्रकृत्यर्थस्य वैशिष्ट्यवचनादिति,

वृत्तिकारस्तु मन्यते चौररूपोयमित्यादौ प्रशंसैव शब्दार्थः निन्दाप्रतीतिस्तु वाक्य-निबन्धनेति, दृश्यते च प्रशंसापराणामपि निन्दापरत्वं यथा राक्षस इति पौरुषातिशयप्रशंसावचने प्रशंसा गम्यते निर्घृणत्वप्रतिपादने तु निन्दा। पचतोरूपं पचन्तिरूपमिति। नन्वत्र द्विवचनबहुवचनप्रसंगः स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिंगवचनान्यनुवर्तन्तइति कृत्वा, तत्राह। क्रियाप्रधानमाख्यातमिति, यद्यप्याख्यातस्य क्रियासाधनपुरुषसंख्याकालोपग्रहरूपोनेकोर्थस्तथापि तेषु तस्य क्रियैव

प्रधानमर्थः कथं ज्ञायते यत् क्रियां पृष्टस्तदन्तेनाचष्टे देवदत्तः किं करोति पचतीति ननु च द्रव्यमपि पृष्टस्तिङन्तेनाचष्टे यथा क एष देवदत्तो यः पचतीति,युक्तमत्र य इति हि पदान्तरेण द्रव्योपलक्षणाय गुणभावं क्रिया नीयते,अत एव केवले-नाख्यातेन प्रतिवचनाभावः नहि भवति को देवदत्तः पचतीति,तस्मात् क्रिया-प्रधानमाख्यातं तिङन्तोपात्तार्थापेक्षं च क्रियायाः प्राधान्यमुच्यते,व्रीहिनवहन्ती-त्यादौ तु द्रव्यसंस्कारार्थत्वादवघातादेर्व्रीह्यपेक्षमप्राधान्यमस्त्येव अपर आह ।

अत्राप्यवघातादेरेवशाब्दं प्राधान्यं साध्यत्वात् न तु व्रीह्यादेः साधनत्वात्, आर्थं तु तस्य प्रधान्यमिति । एका च क्रियेति । निवृत्तभेदा सर्वत्र क्रियाख्यातेषु गम्यते कथं तर्हि द्विवचनबहुवचने भवतः पचतः पचन्तीति, नैते क्रियाभेदापेक्षे द्विवचन-बहुवचने किं तर्हि साधनभेदापेक्षे, अत एव भवद्भिरास्यतइत्यादौ केवलक्रियावचने द्विवचनबहुवचनाभावः न च कर्तृभेदः क्रियाभेदेन व्याप्तः एकफलोद्देशेन प्रवृत्ता-मेकामेव पाकव्यक्तिं बहुष्वपि कुर्वत्सु भवन्तः पचन्ति, भवद्भिः पच्यतइति दर्शनात्

तस्मादाख्यातवाच्या क्रियैकेति सिद्धं तेन रूपप्प्रत्ययान्ताद् द्विवचनबहुवचने न भवत: । अथ यथा तिङन्ते साधनभेदाश्रये द्विवचनबहुवचने भवतस्तथा रूपबन्तादपि कस्मान्न भवत: उक्तोत्तरमेतत् क्रियाप्रधानमाख्यातमिति, स्वार्थिकस्य हि प्रकृतितो लिंगवचनप्राप्ति: तत्र च क्रियाप्रधानभूता सा चैका, ततश्च प्रधानभूतप्रकृत्यर्थानुरोधेन भवद्वचनमेकवचनमेव भवति, पचतिरूपमित्यादावपि कर्तु: संख्याऽभिधीयते, सुपा तु क्रियाया एकत्वम्, अथ वा तिङोक्तत्वाद्रूपप्प्रत्ययान्ताद् द्विवचनबहुवचने न

भविष्यत: एकवचनं तु भविष्यति तस्यौत्सर्गिकत्वात् एकवचनमुत्सर्ग:करिष्यतइति:
एतच्च तत्रतत्र व्याख्यातं यदि तर्हि क्रियाप्रधानमाख्यातं नपुंसकलिंगमपि रूपवन्तस्य
न स्यात् क्रियाया असत्वभूतत्वेन लिंगाभावादत आह । नपुंसकलिंगत्विति ।
अथ तमबादे:रूपपश्च को विषयविभाग: यावताऽतिशायनमपि पूजानिन्दाविषयं
पटुतम:पापीयनिति, रूपप्प्रत्ययोप्युभयविषय: पटुरूपश्चोररूप इति ।उच्यते ।
अतिशायनं समानगुणप्रतियोग्यपेक्षं,वैशिष्ट्यं तु तन्निरपेक्षमिति स्पष्ट एव

विषयभेदः ।

ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः ।संपूर्णतेति । प्रवृत्ति-निमित्तस्य पौष्कल्यमित्यर्थः । पदार्थशब्देन पर्यवसानुभूमिर्विवक्षिता ।प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतदिति । न प्रत्ययार्थः यदि तथा स्याद् गुडस्येषदसमाप्तिर्द्राक्षाया गुडकल्पा द्राक्षाया इति स्यात् गुडकल्पा द्राक्षेति द्रव्येण सामानाधिकरण्यं न स्यात् एकवचनमेव च स्यात् इष्यते चाभिधेयवल्लिंगवचने स्यातामिति, तस्मात्प्रकृत्यर्थविशेषणम् ।स्वार्थ इति । न च कुमारिकल्पेत्यत्राप्यनतिरिक्तं

वय इति ङीप: प्रसंग: नहि कल्पबन्तस्य वय: प्रवृत्तिनिमित्तं किं तर्हि तद्गतेषदसमाप्ति: ईषदसमाप्त: पटु:पटुकल्पो मृदुकल्प इति, ननु च योर्थं एतावानेवेति परिज्ञातस्तस्य समाप्तिर्वा भवत्यसमाप्तिर्वा न च पाटवादिगुण एतावानिति निर्ज्ञात: यावतावदपि हि पाटवं भवत्येव तत् कथमस्येषदसमाप्ति: एतेन जातिशब्दा व्याख्याता: नहि तेऽकपरिमाणमर्थमाचक्षते, इदं तु युक्तमुदाहर्तुं कृतकल्पं भुक्तकल्पमिति, धात्वर्थौ हि फलावच्छिन्नो व्यापारनिचयोऽकपरिमाण:

नन्वत्रापि भूते क्तः फलनिष्पत्तौ च धात्वर्थो भूतो भवति, भूतस्य च तस्य कुत ईषदसमाप्तिः यदा तर्हि क्रियैकदेशापवर्गाश्रयो भूते क्तस्तदोदाहरणं कृतकल्पं वस्त्रमिति, तथा च कृतादय एकदेशकरणाश्रया प्रयोगा दृश्यन्ते यदा भविष्यत्कालाया ईषदसमाप्तायाः क्रियाया आशस्यमानत्वादाशंसायां भूतवच्चेति भविष्यति क्तप्रत्ययः तदापि भवत्युदाहरणम् एवं अीतः क्तः मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्तमानविषयक्तान्तादपि युक्तः प्रत्ययः पूजितकल्पं जातकल्पमिति

तथा तिङन्तमपि कालत्रयविषयं भवत्युदाहरणं, पचतिकल्पं पठ्यतिकल्पम् अपा-दीत्कल्पमिति, गुणवचनं त्वयुक्तं तदपि युक्तं, ननु चोक्तं यावद्यावदपि पाटवं भवत्येव नास्येषदसमाप्तिरिति नैतदस्ति, लोकत एव गुणस्यापीयत्ताया निर्ज्ञा-तत्वात् लोके हि पटुरयमित्युच्यते, यो लघुनैवोपायेन साध्यार्थान्साधयति यस्तु न तथा साधयति किं त्वीषदूनं स पटुकल्पः तद्विपर्ययेण मृदुमृदुकल्पौ व्याख्यातौ जातिवचने कथं, गुडकल्पा द्राक्षा तैलकल्पाप्रसन्नेति उच्यते। गुडगतमाधुर्याश्रयेण

द्राक्षायां गुडत्वारोपाद्गुडजात्यभावाच्च इषदसमाप्तं गुडत्वं द्राक्षायाः तथा गुडकल्पो गुड इत्यपि भवति, कथं पुनः स एवेषदसमाप्तः संभवति गुणहानेः यावन्माधुर्यं गुडस्य प्रसिद्धं न तावत्पुराणत्वादिदोषोपहतस्य तेनासावीष-दसमाप्तो गुड इत्युच्यते ।

विभाषा सुपो बहुच्पुरस्तात्तु ।ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे वर्तमाना-दिति । ल्यब्लोपरेषा पंचमी एवंभूतं सुबन्तं प्रकृतित्वेनाश्रित्येत्यर्थः सूत्रे तु सुप इति षष्ठ्यातसर्थप्रत्ययेनेति षष्ठी । स च पुरस्तादेवेति ।एतेनानेकार्थत्वा-

द्राक्षायां गुडत्वारोपाद्गुडजात्यभावाच्च ईषदसमाप्तं गुडत्वं द्राक्षायाः तथा गुडकल्पो गुड इत्यपि भवति, कथं पुनः स एवेषदसमाप्तः संभवति गुणहानेः यावन्माधुर्यं गुडस्य प्रसिद्धं न तावत्पुराणत्वादिदोषोपहतस्य तेनासावीषदसमाप्तो गुड इत्युच्यते ।

विभाषा सुपो बहुच्पुरस्तात्तु । ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे वर्तमानादिति । ल्यब्लोपे पंचमी एवंभूतं सुबन्तं प्रकृतित्वेनाश्रित्येत्यर्थः सूत्रे तु सुप इति षष्ठ्यातसर्थप्रत्ययेनेति षष्ठी । स च पुरस्तादेवेति । एतेनानेकार्थत्वा-

न्निपातानां तुशब्दोवधारणे वर्त्तत इति दर्शयति असति तु तुशब्दे प्रत्ययात्पूर्वत्व-
स्यापि विधेयतया प्राधान्याद्विभाषाग्रहणेन संबन्धः स्यादिति भावः ।
भाष्यकारस्तु मन्यते, उदश्वितोन्यतरस्यामित्यादौ यथा परत्वं न विकल्पते
तत्कस्य हेतोः प्रत्यय एव परत्वविशिष्टो विधीयते, तत्र विशेषणस्य गुण-
त्वाद्विकल्पेन न संबन्धः गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायात् तद्वदिहापि
विभाषाग्रहणेन बहुजेव संभंत्स्यते न पुरस्तादित्येतत् तुशब्दस्य त्ववधारणार्थं-

स्यान्यदेव प्रयोजनं पुरस्तादेव सर्वं भवतीति, तेन लिंगसंख्ये अपिप्राकृप्रत्ययो त्पत्तेः प्रकृत्यवस्थायां ये दृष्टे ते एव भवतः प्रयोगश्च प्राक् प्रकृतेर्भवतीति, तेन बहुगुडो द्राक्षा, लघुर्बहुतृणं नर इति प्रकृतिवल्लिंगम्भवति नाभिधेयवत्एवं च बहुगुडेति स्त्रीलिंगपाठः प्रमादजो द्रष्टव्यः इतरथा भाष्यविरोधात् ननु च स्वार्थिकत्वादेव प्रकृतितो लिंगवचने भविष्यतः एवं तर्हेतज्ज्ञापयति ईषदसमाप्तौ ये स्वार्थिकास्तेष्वभिधेयवदेव लिंगवचने भवत इति, तेन गुडकल्पा द्राक्षा तैलकल्पा

प्रसन्नेति सिद्धं भवति । चित्करणमन्तोदात्तार्थमिति । तच्चान्तोदात्त्वं सप्रकृतेः समुदायस्य भवति न बहुचः चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थमिति वचनात् यद्येवं बहुपटव इति सुबन्तस्य पुरस्तादुत्पत्तौ जस उदात्तत्वं प्राप्नोति स्यादेवं यदि प्रागुत्पन्नो जसवतिष्ठेत इह तु बहुच्युत्पन्ने समुदायस्यैपदसमाप्तिलक्षणेनार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वे सति सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति लुकि पुनरपो जसुत्पद्यते तस्य च प्रकृत्यनेकदेशत्वान्नोदात्तत्वं ननु समासग्रहणस्य नियमार्थत्वात्प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य

प्रातिपदिकसंज्ञा न प्राप्नोति, ज्ञापकात्सिद्धं यदयमप्रत्ययइति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयति भवति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न तु समासग्रहणेन व्यावृत्तिरिति । विभाषावचनादित्यादि । अन्यथा तिङन्तेषु सावकाशाः कल्पबादयः सुबन्ते विशेषविहितेन बहुचा देशभेदेपि समानार्थेन बाध्येरन् । सुब्ग्रहणमित्यादि । अन्यथा तिङ्श्चेत्यधिकारात्कल्पबादिवद्बहुजपि तिङन्तस्यापि पुरस्तात्स्यात् प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थं तु सुब्ग्रहणं न भवति, विशेषाभावात्

ननु चायमस्ति विशेषो बहुसेचो सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां सात्पदाद्योरिति षत्व-निषेधः सिद्ध्यति प्रातिपदिकात्तुत्पत्तौ षत्वप्रसंगः नैष दोषः । सुबन्तादप्युत्य तावश्यमत्र कुत्वनिषेधार्थो यत्नःकर्तव्यः स एव प्रातिपदिकादुत्पत्तौ षत्व-निषेधार्थः करिष्यते । स च न लुमताङ्गस्येत्यत्रैव दर्शितः इह तरप्तमपोरवकाशः प्रकर्षस्य वचनमीषदसमाप्तेरवचनं पटुतरः पटुतमः कल्पबादीनामवकाश ईषद-समाप्तेर्वचनं प्रकर्षस्यावचनं पटुकल्पो मृदुकल्पः उभयवचनादुभयप्रसंगे परत्वात्कल्पबा-

दिषु कृतेषु प्रकर्षद्योतनाय पुनः प्रसंगविज्ञानात्तदन्तात्तरप्तमपौ भवतः पटुकल्पतरो मृदुकल्पतर इति, यदि तदन्तादुभवन्तौ यत्प्रधानस्तदन्तस्तत्प्रकर्षं प्राप्नुतः किंप्रधानश्च तदन्तः ईषदसमाप्तिप्रधानः प्रकृत्यर्थप्रकर्षे चेष्यते, नैष दोषः नेषदसमाप्तेः प्रकर्षः सम्भवति, नहीषदर्थस्यासमाप्तेर्वा प्रकर्षे ईषद-समाप्तिर्भवति ।

प्रकारवचने जातीयर् । तस्य वचनइति । वचनं द्योतनम् । सुबन्तादि-ति अत्रापि तिङ्निवृत्त्यर्थं सुप इत्यनुवर्त्तत इति दर्शयति । प्रकारवति चायमिति ।

तेन विषयभेदाद्विशेषविहितेनापि थाला जातीयरो बाधा न भवति थालन्ताच्च जातीयर् सिद्धो भवतीति भावः स्वभावश्चात्र हेतुः ।

प्रागिवात्कः । तिङन्तादयं प्रत्ययो नेष्यतइति । तदर्थमत्र सुप इत्येव संबन्धनीयमिति भावः । अकजिष्यतइति । तदर्थं तत्र सुपस्तिङश्चेत्युभयमपि संबन्धनीयमिति भावः, कथं पुनरनुवर्तमानं शक्यमसंबद्धुं तत्राह । तिङश्चेत्यनुवृत्तमिति अत्र च व्याख्यानमेव शरणम् । इह प्राक्कुट्या इति वक्तव्यं नहि कुटीशमीशुण्डा-

म्यो र इत्यारम्भास्योपयोगः प्रत्ययान्तरेवष्टव्यत्वात् उत्तरार्थं त्वियतोवधेर्ग्रहणं वा बहूनामित्यत्र हि वावचनमकजर्थमेवमपि प्राक्कन इति वक्तव्यम् अवदोपणे कन्नित्ययमवधिः कुतो नु खल्वेतदयमेव कन्नवधिर्न पुनर्ह्रस्वे संज्ञायां कन् कुत्सिते संज्ञायां कन्नित्येतयोरन्यतरोवधिः स्यात् ।

अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः । कस्यापवाद इति । ननु च विरोधे सति बाध्यबाधकभावो भवति काकचोश्च देशभेदान्नास्ति विरोधस्तत्कथं तस्या-

पवाद: नावश्यं देशकृत एव विरोध: किं तर्ह्यर्थकृतोऽपि काकचोश्च प्रयोजनमेकमज्ञातादृयर्थद्योतनं नाम तस्मिन्नकचा कृते प्रयोजनाभावात्को न भविष्यति । सर्वके इति । अकचस्तन्मध्यमतितस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणाज्जस: शी भवति, के तु सति न स्यात् । द्वयमपीहानुवर्तत इति । यद्येवं सर्वत्र सुबन्तस्य प्रातिपदिकस्य च प्राक् टे:प्रत्ययप्रसंगस्तत्राह ।तत्रेति । क्वचित्प्रातिपदिकस्येति । औकारसकारभकारादौ विभक्तौ । क्वचित्सुबन्तस्येति । उकादन्यत्र विभक्तौ । त्वयकीति ।अकचौ

द्वितीयोकार उच्चारणार्थः चित्करणं तु समुदायस्यान्तोदात्तार्थं, चितः सप्रकृतेर्बहुजकजर्थमिति वचनात् इदमेव चित्करणं लिंग सप्रकृतेश्चितोन्तोदात्तत्वं न चिन्मात्रस्येति ।तूष्णीमः काममिति । यथा सम्भवमज्ञातादिष्वर्थेषु, मकारो देश देशविध्यर्थः अन्त्यादचः परः काम् भवति आज्ञाताद्यर्थाविवक्षायां तूष्णीमित्येव भवति । शीले क इति । शीलं स्वभावो नियमश्च अज्ञाताद्यपवादः शीलं तूष्णीं स्वभावाच्च तद्वांस्तूष्णीक् इत्युच्यते न तच्छीलमात्रम् ॥

कस्य च दः । न सर्वनामग्रहणमिति । तिङ्ग्रहणं चेति द्रष्टव्यं, हेतो-स्तुल्यत्वात् अधोक् अवक् इत्यादावसिद्धं कुत्वं, शक्नोतिप्रभृतेर्यङ्लुकि लटि तिपीडभावे हल्ङ्याद्दिलोपे अशाशगित्यादौ छान्दसो यङो लक् छन्दसि च दृष्टानुविधानम् धिगिति । ककारान्तत्वमव्ययस्य दर्शयति ।

अज्ञाते । अज्ञातइति सामान्येनोच्यते न च सर्वथाऽविज्ञाते शब्दप्रयोग एव सम्भवति न खल्वश्व इत्यजानन्नश्वशब्दं प्रयोक्तुमर्हति तस्माद्विशेषस्य

ग्रहणमित्याह । अज्ञातविशेषो ज्ञात इति । विशेषमेव दर्शयति । स्वेन रूपेणेति विशेषरूपेणेत्यस्य विवरणं कस्यायमश्व इत्यादि । इहाज्ञातः प्रकृष्टः पटुरित्यर्थद्वयविवक्षायां परत्वादनेन के कृते तमबपि प्राप्नोति तत्र पूर्वविप्रतिषेधेन तमपि कृते पश्चात्कः पटुतमक इति भवति, इह च कुत्सितमर्द्धपिप्पल्या इति विवक्षायां पूर्वं समासः पश्चात्कः अर्द्धपिप्पलीकेति भवति, एतेन कल्पबादयो व्याख्याताः आह च कविधेस्तमबादयः पूर्वविप्रतिषिद्धम एकदेशिप्रधानश्च समास इति, इह तु

क्लिन्नकारमित्यनत्यन्तगतौ क्तादिति परत्वात्क्नि कृते तरब् भवति, कदाचिद् द्वन्द्वः प्लक्षन्यग्रोधकौ प्लक्षकन्यग्रोधका इति वा ।

कुत्सिते । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतदिति । प्रकृत्यर्थस्यैतद्विशेषणं न तपूलक्षणमित्यर्थः उपलक्षणत्वे हि यः कुत्सितस्तत्र वर्तमानादिति विज्ञायमाने इदं घृतकमिदं तैलकमित्यत्रेदंशब्दादपि प्राप्नोति, विशेषणत्वे त्वंगीकृतकुत्सात्प्रत्ययो न त्वनुपात्तकुत्सात् कुत्सितसमानाधिकरणात् प्रत्ययार्थत्वे तु

प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थः प्राधान्येनेति प्रकृत्यर्थस्य विशेषणत्वं कुत्सितस्य विशेष्यत्वं प्राप्नोति, विपर्ययश्च लोके गम्यते, तस्मात्प्रकृत्यर्थविशेषणमिति सुष्ठूक्तम् । अश्वक इति । यो ऽश्व एव सन् तत्साध्यां क्रियां सुष्ठु न करोति स एवमुच्यते स्वार्थिकेषु हि यत्र प्रवृत्तिनिमित्तस्य विशेषणासम्भवस्तत्राभिधेयसहचरितधर्मान्तराश्रयः प्रत्ययो भवतीत्युक्तम्, एवं च देवदत्तो डित्थक इत्यपि भवति यस्तत्साध्यमर्थं सम्यगानुतिष्ठति, सम्भवे त्विहापि

शव्दोपात्तधर्माश्रयैव कुत्सा, तद्यथा पटुक: पण्डितक इति स्वार्थे कुत्सा, प्राप्य गाण्डीवधन्वानं विद्धि कौरवकान् स्त्रिय इति लिंगकुत्सा, कौरवकानिति किमेते ऽर्जुनसंनिधौ पुमांस इत्यर्थ: क्वचित्संख्याकुत्सा यथेदमेकमेव शतकमिति, शतभरणे यद्दुत्त्वं तदेकस्यैव मरणाइति शतत्वरूपेण कुत्सा, सर्वयांगीकृतकुत्साप्रत्यय: अथेह कथं प्रत्यय: कुत्सितक इति, कथंच न स्यात्, स्वशव्देनोपात्तत्वात्कुत्साया अनुकम्पादावर्थान्तरे भविष्यति । अथ वा कुत्सितस्य यत्कुत्सनं तत्र प्रत्यय:

कुत्सितत्वं यदा कुत्स्यते नास्य सम्यक्कुत्सितत्वमिति तदेत्यर्थः यथा प्रकर्षस्य प्रकर्षे प्रकृष्टतम इति तमप्प्रत्ययो भवति तद्वदत्रापि, एतेनानुकम्पितशब्दादनुकम्पायां प्रत्ययो व्याख्यातः ।

अनुकम्पायाम् । कारुण्येनेति । करुणैव कारुण्यम् । अभ्युपपत्तिरिति । अनुग्रह उपकार इति यावत् । परस्येति कर्मणि षष्ठी । तस्यां गम्यमानायामिति । अनेन प्रयोक्तृधर्मोऽनुकम्पात आबाधवद् नु तु प्रशंसादिवत्प्रकृत्यर्थविशेषण-

मिति दर्शयति, अन्ये तु प्रकृत्यर्थविशेषणमेव मन्यन्ते तथा चाजिनान्तस्येत्यादिषु विग्रहं दर्शयिष्यति अनुकम्पितो व्याघ्रजिनः अनुकम्पितो वृहस्पतिदत्तः अनुकम्पितः शेवलदत्त इति, न च प्रयोक्तृधर्मस्य विग्रहे दर्शनमस्ति । स्वपितक्श्वसितकीति । अदादित्वाच्छपो लुक्, रुदादिभ्यः सार्वधातुकइतीट् ॥

नीतौ च तद्युक्तात् । सामदानादिविति । आदिशब्देन भेददण्डयोर्ग्रहणं यद्यनुकम्पायां तौ सम्भवतः अम्भवेपि नीतिस्वरूपप्रदर्शनपरं द्रष्टव्यम् । एहकीति,

आङ्पूर्वादिणो लोट् सिपो हिः । पूवणेत्यादि । अनुकम्पायां हि विधीयमानः प्रत्ययः प्रत्यासत्तेरनुकम्प्यमानादेव युक्तो विधातुं तस्य हि अनुकम्पासंबन्धः प्रत्यासन्नस्तद्विषयत्वादनुकम्पायाः तेन व्यवहितान्नीत्युपायाद्दानादेर्न स्याद्, अतद्विषयत्वादनुकम्पायाः घानाशब्दः स्त्रीलिंगः ततः के विहते केण इति ह्रस्वत्वे च स्वार्थिकानां प्रकृतिवल्लिंगं भवतीति कप्रत्ययान्तादापि कृते प्रत्ययस्थादितीत्वेन भवितव्यं, प्रायेण तु हन्त ते घानका इति पठ्यते तत्र लिंगातिवृत्तिर्द्रष्टव्या ॥

बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वा । प्रकरणमपेक्ष्यते न त्वनन्तरमित्याह । अनुकम्पायां नीतौ च तद्युक्तादिति वर्ततइति । मद्रबाहुक इति ।नामग्रहणस्येदं प्रत्युदाहरणं, यौगिकोयं मद्रौ बाहू यस्येति मनुष्यग्रहणस्य तु स्तम्बेरमादिः प्रत्युदाहरणम्,अपर आह मद्रबाहुरिति चतुष्पाज्जातिविशेषो मनुष्यग्रहणस्य नाम ग्रहणस्य त्वौपगवादिः प्रत्युदाहरणमिति ॥

घनिल्चौ च । चकाराद्यथाप्राप्तं चेति । ननु च ठञ् पूर्वेण विहित: वावचनात्कोपि, क्वात्र चकारेणाभ्यनुज्ञेति चिन्त्यं,योगविभागोपि चिन्त्यप्रयोजन:

जातिनाम्न: कन् । ये शब्दा जात्यन्तरे प्रसिद्धा मनुष्येषु नामत्वेन विनियुक्तास्तद्ग्रहोदाहरणं,जातिरेव नाम जातेर्वा नाम जातिनाम । व्याघ्रिय इति अनेकार्थत्वान्निपातानामनुवृत्तस्य वाशब्दस्य समुच्चयार्थत्वाद्घनिल्चौ भवत: ये तु विकल्पार्थमेव वाशब्दं मन्यन्ते ते कं प्रत्युदाहरन्ति व्याघ्रका: सिंहका इति,स्वरे

विशेष: घनिलचोस्तु शरभिल इत्याद्युदाहरणम् ।

अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च । व्याघ्राजिनो नाम कश्चिदिति । व्याघ्रस्यैवाजिनमस्यैति कृत्वा, अजिनलोपश्चेत्युच्यमाने महदजिनं महाजिनं व्याघ्रस्यैव महाजिनमस्य व्याघ्रमहाजिन: सोनुकम्पित व्याघ्रक इत्यत्र महच्छब्दस्य लोपो न स्यात् तस्मादुत्तरपदग्रहणं लोपश्चायं सर्वापहारी उत्तरपदग्रहणात् ॥

ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः ।ठाजादाविति समाहारद्वन्द्वे सौत्रः पुंल्लिंग-निर्देशः आदिग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनं यस्मिन्विधिस्तदादावित्येव सिद्धम् । अस्तिन्प्रकरणइति । प्रत्यासत्त्या तयोरेव बुद्धौ सन्निधानादिति भावः । ऊर्ध्वमिति प्रथमान्तस्याध्याहारेणान्वय इत्याह । ऊर्ध्वं यच्छब्दरूपं तस्येति द्वितीयादिति पंचम्या षष्ठी प्रकल्प्यते प्रथमा तु निर्देशार्थैव ।सुपां सुलुगिति वा षष्ठीस्थाने प्रथमा भवतीति, ऊर्ध्वग्रहणमनर्थकं तस्मादित्युत्तरस्येत्यूर्ध्वस्यैव

भविष्यति, तत्राह, ऊर्ध्वग्रहणं सर्वलोपार्थमिति । अन्यथादेः परस्येति द्विती-
यादचो यः परस्तस्यादेरेव लोपः स्यादूर्ध्वग्रहणसामर्थ्यं तु सर्वमेवोर्ध्वं लभ्यते,
उग्रहणमनर्थकम्, इकादेशे कृते जादावित्येव सिद्धमत आह । ठग्रहणमिति ।
अकृतएवैकादेशे ठावस्थायामेव लोपो यथा स्याद् इत्येवमर्थं तावट्टग्रहणं, किमेवं
सिद्धं भवति, उको द्वितीयत्वे सति परस्पांशस्य लोपे कृते इसुसुकान्तात्क
इति कादेशः सिद्धो भवति, तत्रैतत्स्याद्, इकादेशे कृते जादिलक्षण एव

लोपोस्तु, इकादेशस्य स्थानिवद्भावाद्ग्रहणेन ग्रहणादुक: परत्वेन कादेशो भविष्यति तत्राह । अजादिलक्षणे हीति । ठजादिषु यदि वर्णमात्रं प्रत्यय: अकारस्तूच्चारणार्थ: ततष्ठस्य क इत्यत्रापि वर्णस्यैव ठस्य स्थानित्वं, ततश्चाल्विधित्वात्स्थानिवद्भावो नोपपद्यते, संघातस्य तु प्रत्ययत्वे तत्रापि संघातस्य ग्रहणं तत्र यद्यप्युपपद्यते स्थानिवद्भावस्तथापि संनिपातपरिभाषया कादेशो न स्यादेव, अजाये:प्रत्ययस्यप्रकृत्य यदानन्तर्यं तत्कृतं ह्युक: प्रत्ययेनानन्तर्यं तत्कथं

तस्याजः दित्वं विहन्यात् अत एव मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यत्र यस्येतिलोपे कृते सत्यपि तकारेण प्रत्ययस्यानन्तर्थे कादेशो न भवति तस्माद्ग्रहणं कर्तव्यं, किंच यदा चित्रभानुप्रभृतिभ्यष्ठज्विधीयते तेदकादेशाभावादजादिलक्षणो लोपो न स्यादिति तदर्थमपि टग्रहणम्। चतुर्थादिच इति। इदं संग्रहश्लोके नास्ति क्वाचित्कं चैतत्, अजादौ विभाषा लोपो वक्तव्य इति। द्वितीयादच ऊर्ध्वस्येत्येव। लोपः पूर्वपदस्यचेति श्लोकवार्त्तिकं तस्योपकार:। ठाजादावन-

जादौ च वक्तव्य इति । तत्र ठाजादौ पूर्वोक्तयोरन्यतरस्य नित्यं लोपः अनजादौ विकल्पः उवर्णाल्लि इति । लोपस्य ल इति पूर्वाचार्यसंज्ञा, तत्रादेः परस्येतीकारलोपः तदादेरिति । सन्ध्यक्षरात्परस्य लोपे प्राप्ते तत आरभ्य लोपार्थं वचनम् । एकाक्षरपूर्वपदानामिति । अक्षरशब्दोयमचि वर्त्तते व्यंजनसहिते केवले वा द्वितीयादच ऊर्ध्वस्य लोपे प्राप्ते तेन सह लोपार्थं वचनम् । वागाशीरिति । वाचि आशीर्यस्य स वागाशीः वाचिक इति । अत्र यदि

द्वितीयाश्च ऊर्ध्वस्य लोपः स्याच्चदा कृतव्यूहाः पाणिनीया इति परिभाषया कुत्वजश्त्वयोर्निवृत्तौ वाच आ इक इति स्थिते आकारस्य यस्येतिलोपेन निवृत्तावपि तस्य स्थानिवद्भावादाकारान्तस्य भसंज्ञायां त्वन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदसंज्ञा, सा चकारान्तस्येति भिन्नावधिकत्वाद्भसंज्ञया पदसंज्ञा न बाध्येत, ततश्च, कुत्वजश्त्वयोः कृतयोर्वागिक इति स्यात्, उत्तरपदलोपे तु तस्यानजादेशत्वात्स्थानिवत्त्वाभावात्तुल्यावधिकया भसंज्ञया पदसंज्ञायास्तद्धिताश्रयायास्तावद-

पवादत्वाद्बाधः या त्वन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा तस्या अपि एकसंज्ञाधिकारात्परत्वाच्च बाध इति सिद्धमिष्टम् । कथमिति । अत्राप्युत्तरपदलोपे कृते भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधितत्वाज्जश्त्वं न स्यादिति प्रश्नः । ष ष इति । सौत्र एवात्र लोप इष्यते न त्वौपसंख्यानिक इत्यर्थः । संग्रहश्लोकतृतीयपादे तथाशब्दानन्तरं वाशब्दः पाठ्यः न त्वेवशब्दः स च पूर्वत्रापि यथेष्ट सबन्धनीयः इष्टं च पूर्वमेव दर्शितम् । अत्र चोदयति संज्ञाशब्दस्यैकदेशे लुप्ते

कथं संज्ञिनोवगम:नहि देव इति वा दत इति वा संज्ञा कृता किं तर्हि देवदत्त इति । अत्राहु: ।एकदेशेन समुदायोनुमीयते विषाणेनेव गो: सोनुमितोर्थस्य वाचक इति ।ननु चोच्चार्यमाण एव शब्दोर्थं प्रत्याययति न प्रतीयमान: नेत्याह: स्मृत्यनुमिता श्रुति: किं नार्थं प्रत्याययति प्रत्याहारेषु वा मध्यवर्तिनो वर्णा: किं सवर्णान्नि प्रत्याययन्ति, किं चाशक्तिजैरपभ्रंशै: साधव: स्मारिता यथा शब्दा: प्रत्याययन्त्यर्थं तथात्रापि भविष्यति,समुदाये संज्ञात्वेन विनियुज्यमाने वयवानामपि

संज्ञात्वमनुनिष्पद्यते, किमर्थं तर्हि लोपो विधीयते पदानामेव संज्ञैकदेशभूतानां साधुत्वं यथा स्याद्वर्णानां मा भूदिति । उक्तं च

तुल्यायामनुनिष्पन्तौ ज्येद्राषा इत्यसाधवः ।
नह्यन्वाख्याकके शास्त्रे दत्तादिवदनुस्मृतिः ॥

शैवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात् । शैवलादीनामित्यादि । योयं शैवलादीनां तृतीयादच ऊर्ध्वस्य लोप उच्यते सोकृतसन्धीनामेव वक्तव्यःसन्धीयतेनेनेति संहिताकार्यमुच्यते ॥

'ह्रस्वे' । यद्यपि वंशादिष्वल्पत्वह्रस्वत्वयोः समावेशो दृष्टस्तथापि घृतादिषु द्रवद्रव्येषु न कश्चिदाह ह्रस्वं घृतं ह्रस्वं तैलमिति तथा विस्तीर्णेष्वायामहीनेषु ह्रस्वः पट इत्युच्यते न कश्चिदाह अल्पः पट इति, तस्मादुभयनिर्देशोऽल्पे ह्रस्व इति ।

कुत्वाड्डुपच् । कतूरित्यावपनस्याख्येति । यद्यप्यावपनमात्रस्याख्या तथापि डुपच्प्रत्ययान्तस्वभावादुक्तम् । चर्ममयं स्नेहभाजनमुच्यत इति ॥

वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे ।तनुत्वइति सामान्याभिधानात्का-र्श्येपि प्रत्ययसंगस्तत्राह । यस्य हि गुणस्येति ।एतच्च प्रत्ययासत्तेर्लभ्यते प्रत्या-सन्नं हि शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । प्रथमवया वत्स इति । प्रथमं वयो वत्सशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः तस्येति । गुणभूतमपि वयोत्र परामृश्यते तस्य प्रथमस्य वयस इत्यर्थः ।द्वितीयवयः प्राप्तिरिति ।द्वितीयं हि वयः प्राप्नुवतो वत्सस्य प्रथमं वयोल्पशेषं भवति । तरुण इति । द्वितीयवया इत्यर्थः ।तस्य

तनुत्वमित्यादि पूर्ववत् ।अन्यपितृकतेति । गर्दभपितृकतेत्यर्थः गर्दभेन त्वश्वायामुत्पादितोऽश्वतर उच्यते । अड्वानिति ।अनसो वोढेत्यर्थः अनड्वानिति अनसो वाढेत्यर्थः, अनसि वहेः क्विप् डश्चानसः ।

किंयत्तदो निर्द्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् । द्वयोरेकस्य निर्द्धारणे डतरज्भवतीत्युच्यते तत्रेहापि प्राप्नोति कयोरन्यतरो देवदत्तःययोरन्यतरस्तयोरन्यतर इति, किमादीनां समुदायवाचित्वेऽपि निर्द्धारणस्य गम्यमानत्वादत आह

निर्द्धार्यमाणवाचिभ्य इति ।एतच्चाभिधानस्वभावाल्लभ्यते । क्रियया गुणेन संज्ञया वेति । जात्या वेत्यपि द्रष्टव्यं,कतरो भवतो: कट इत्यादेरपि सम्भवात समुदायान्निर्द्धारणविभक्तिरिति। सा पुन: षष्ठी न सप्तमी वा बहूनामिति दर्शनात् ।एकस्येतीति । निर्द्धार्यमाणनिर्देश इति । ननु च द्वयोरेकस्यैव निर्द्धारणं सम्भवति नार्थं एतेन नैतदस्ति, एकस्येत्यनुच्यमाने द्वयोरिति कर्मणि षष्ठी विज्ञायेत ततश्चास्मिन् ग्रामे कौ देवदत्तयज्ञदत्तावित्यत्रापि प्राप्नोति

तस्मादेकग्रहणम् ।

वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् । जातिपरिप्रश्नविषयेभ्य इति । जातिपरिप्रश्नो यथासम्भवं विषयो येषां ते तथोक्ताः सूत्रे पुनः समाहारद्वन्द्वः संनिधानाच्च परिप्रश्नोऽपि जातेरेव विज्ञायते यथा गुणो यङ्लुकोरित्यत्र यङ् च यङ्लुक्चेति, एवं च कृत्वा जातिपरिप्रश्नग्रहणं किम एव विशेषणं जातिग्रहणं तु सर्वैरपि संबद्ध्यत इति वक्ष्यमाणमुपपद्यते, षष्ठीसमासे तु गुणभूतस्य जातिग्रहणस्य निष्कृष्य संबन्धोऽनुपपन्नः स्यात् परिप्रश्नग्रहणं

दोषनिवृत्त्यर्थम् ।वावचनमकजर्थमिति । कथं तर्हि वाक्यस्य सिद्धिस्तत्राह । महाविभाषेत्यादि । किमोऽस्मिन्विषयेइति । द्वयोरेकस्य निर्द्धारणउक्ते बहूनामेकस्य निर्द्धारणे न स्यादिति वचनं, कथं पुनरिष्यमाणोऽपि लभ्यते तत्राह । तत्रेत्यादि ।ननु कतरो भवतोः कठ इति द्वयोरेकस्य निर्द्धारणेऽपि जातिपरिप्रश्नस्य सम्भवान्नानेन वचनेन बहूनामेकस्य निर्द्धारणे डतरच् शक्यो ज्ञापयितुम्,एवं तर्हि समासविधौ कतरकतमौ जतिपरिप्रश्ने साधू भवत इत्यपि

व्याख्येयमिति मन्यते, अजातिपरिप्रश्नेपि किमो डतमज् भवति कतमो भवतो- र्देवदत्त इति, कथं, कतरकतमावित्यत्र जातिपरिप्रश्नग्रहणात् यदि हि कतमशब्दो जातिपरिप्रश्नादन्यत्र न स्यात्ततस्तत्साहचर्यात्कतरशब्दोपि तदर्थ एव गृहीष्यत- इत्यर्थकं तत्स्यात् ॥

एकाच्च प्राचाम् । डतरज्डतमजित्येतावि ति । कथं पुनर्व्यवहितस्य डतरचोनुवृत्तिरित्याह । चकार इति । डतमचस्त्वनन्तरत्वादेवानुवृत्तिरिति

भाव: । स्वस्मिन्विषयइति यदुक्तं तदेव विवृणोति ।द्वयोर्निधारणइति । एतच्च द्वयोरेकस्य डतरज् बहूनां डतमजित्यनुवृत्तेर्वाक्यभेदेन च संबन्धाल्लभ्यते ।

अवक्षेपणे कन् । अवक्षेपो निन्दा । व्याकरणकेनेति ।यद्यपि व्याकरणं स्वतोवक्षेपणं न भवति प्रत्युत वेदांगत्वात्प्रशंसनं तथापि यस्य तदवलेपमावहति तस्यावक्षेपणं भवत्येव ।याज्ञिक्येन नामेति ।याज्ञिकानामाम्नायो याज्ञिक्यं कल्पसूत्रादि । परस्येत्यादिना कुत्सितइत्यस्यास्य च कनो

विषयविभागं दर्शयति ॥

इवे प्रतिकृतौ ।इवार्थः सादृश्यमिति । कन् प्रत्ययस्तु स्वभावा-त्सदृशे भवति न सादृश्यमात्रे यथा प्रकारेपि विहितो जातीयर् प्रत्ययस्तद्वति भवति । तद्विशेषणं प्रतिकृतिग्रहणमिति प्रतिकृतिविषयं यत्सादृश्यं तत्र प्रत्ययो यथा स्यात्,कोर्थः प्रतिकृतिस्वरूपं यत्सदृशं तत्रेत्यर्थः ।अश्व इवायमश्व-प्रतिकृतिरिति । अश्वप्रतिकृतिरूपोश्वसदृशोयं पदार्थ इत्यर्थः । अश्वक इति । केचिदाहुः । अश्वशब्दोश्वएव वर्तते कन्प्रत्ययस्तु प्रतिकृतिरूपे सदृशइतिस्वार्थि-

कोयं न भवतीति । अपर आह । सादृश्यनिबन्धनादभेदोपचाराद्गौर्वाहीक इतिवद् अश्वशब्द एव प्रतिकृतौ वर्तते प्रत्ययस्तु तस्यैवोपचारस्य द्योतक इति । गौरिव गवय इति । गवयो गोर्न प्रतिकृतिः तृणचर्मकाष्ठादिनिर्मितं हि प्रतिच्छन्दकं प्रतिकृतिः न चैवं गवयः ॥

लुम्मनुष्ये । चंचा तृणपुरुषस्तत्सदृशो मनुष्यश्चंचा, लुपि युक्तवद्भावः मनुष्यलुपि प्रतिषेध इत्येतत्तु विशेषणविषयम् ॥

जीविकार्थे चापण्ये । वासुदेवः शिव इत्यादि । याः प्रतिमाः प्रतिगृह्य गृहाद्गृहं भिक्षमाणा अटन्ति ता एवमुच्यन्ते, ता हि जीविकार्था भवन्ति, देवलका अपि तएव भिक्षावो भिप्रेताः यास्त्वायतनेष्वभ्युदयनिश्रेयसार्थं प्रतिष्ठाप्यन्ते पूज्यन्ते च तास्वर्चासु पूजार्थास्विति वक्ष्यमाणेन लुग् भवति ।

देवपथादिभ्यश्च । आदिशब्दः प्रकारे इति । तेन किं सिद्धं भवतीत्याह । आकृतिगणोयमिति । अर्चासु प्रतिमासु पूजनार्थासु गृहेष्वायतनेषु वा याः पूज्यन्ते तासु, चित्रकर्मध्वजाभ्यां तद्गताप्रतिकृतयो लक्ष्यन्ते ॥

समासाच्च तद्विषयात् । तदित्यनेन प्रकृत इवार्थो निर्दिश्यत इति कप्रत्ययस्तु प्रधानतया प्रकृतोऽपि न परामृश्यते, अनेनैव तस्य विधानात्, समासस्य तद्विषयत्वानुपपत्तेः अपरस्मिन्निवार्थः एवेति । एवकारः पौनर्वचनिकः शस्त्री-श्यामादौ त्वेक इवार्थः समासेऽन्तर्भूत इति को न भवति । अजाकृपाणीयमिति अजाया गच्छन्त्याः कृपाणेनाधःपतता यथा बधस्तत्सदृशमित्यर्थः अन्धकवर्ति-कीयमिति । वर्त्तिका शकुनिविशेषः तस्या अन्धहस्ते पतनं ग्रहणं च यादृच्छिकं

तादृगित्यर्थः अतर्कितोपपन्नमिति । अचिन्तितोपपन्नं यादृच्छिकमित्यर्थः । चित्रीकरणं विस्मयकरणम् कथमिति । सामान्येनायमर्थः कथमुच्यतइत्यर्थः । समासश्चायमित्यादि । किं पुनः कारणं ज्ञापकात्समासद्भावः प्रतिपाद्यतइत्यत आह । नह्यस्येति । स च एवंविषय एवेति । कृप्रत्यविषय एवेत्यर्थः । अन्यत्र भावो विषयार्थः तेन स्वातन्त्र्यमुपाध्यन्तरयोगो विग्रहश्च न भवति ॥

एकशालायाष्ठजन्यतरस्याम् । अनेकार्थत्वान्निपातानामन्यतरस्यां-

ग्रहणमिह समुच्चयार्थं न विकल्पार्थमित्याह । अन्यतरस्यांग्रहणेनेत्यादि ।

कर्कलोहितादीकक् । स्वयमलोहित इत्यादि । उपाश्रय उपादानभूतो लाक्षादिः ।

प्रयत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छन्दसि । इमशब्द इदमा समानार्थः प्रकृत्यन्तरम् ।

पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वात् । पूगवाचिन इति । स्वरूपग्रहणं तु न भवति अग्रामणीपूर्वादिति वचनात्, पूर्वशब्दो ह्यवयववचनः, न च पूगशब्दस्य

ग्रामणीवचनो देवदत्तादिशब्दः पूर्वावयव उपपद्यते । लौहध्वजा इति । यादयस्तद्राजा इति तद्राजसंज्ञा, तद्राजस्य बहुष्विति लुक् । दैवदत्तका इति । स एकां ग्रामणीरिति कन्, अत्र देवदत्तशब्दो ग्रामणीवचनः पूर्वावयवः समुदायः पूगवचनः ।

व्रातच्फञोरस्त्रियाम् । उत्सेधजीवित्वं व्रातस्य पूगाद्विशेषः कौञ्जायनीति । गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ् गोत्रं च चरणैः सहेति जातित्वाङीष् ।

आयुधजीविसंघाञ्ञ्यड्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात् । यदा वाहीकशब्दः

पुरुषेषु वर्तते तदा वाहीकेष्विति निर्द्धारणे सप्तमी, यदा तु देशे तदाऽधिकरणे ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणमिति स्वरूपग्रहणं तु न भवति ब्राह्मणशब्दवाच्यस्यायुधजीविसंघस्य वाहीकेष्वभावात् राजन्ये तु स्वरूपग्रहणमिति । तद्वाच्यस्यैव भावात् तेनास्त्रियामिति नानुवर्त्तत इति । तेन स्त्रियामपि कौण्डी वृसी दाौद्रकी मालकीति भवति, हलस्तद्धितस्येति यलोपः ॥

दामन्यादित्रिगर्तषष्ठाच्छः दामन्यादित्रिगर्तषष्ठादिति समाहारद्वन्द्वः दामन्यादेरायुधजीविसंघान्त्रिगर्तषष्ठाच्चायुधजीविसंघादित्यन्वयः त्रिगर्तषष्ठादित्यस्यार्थमाह । येषामिति । अन्तर्वर्गा अन्तर्गणाः ते पुनः के इत्याह तेषु चेयं स्मृतिरिति । त्रिगर्तषष्ठाः स्मर्यन्ते ज्ञाप्यन्तेऽनयेति स्मृतिः स पुनराहुस्त्रिगर्तषष्ठानित्यादिः श्लोकः अत्र जानकयस्त्रिगर्तवर्गास्तेषु च त्रिगर्तषष्ठेषु, प्रथमपंचमौ शिवाद्यणन्तौ, शेषास्तु इञन्ताः के चित्वतद्धितांत-

मेव पैंचमं ब्रह्मगुप्तशव्द पठन्ति ।

पर्श्वादियौधेयादिभ्यो ऽणञौ ।पार्शव इत्यादि । पर्शु, रक्षस्, असुर इत्येते जनपदशब्दा:तत्राकारान्ताद्बहुष्वपत्येषु जनपदशब्दात्क्षत्रियादञित्य इतराभ्यां द्व्यञ्मगधेत्यादिनाण्,तद्राजत्वाल्लुक् पुन: संघविवक्षायामनेनाण् यौधेय इति । युध्यतेसौ,युधेरिगुपधलक्षण: क: युधा तस्या अपत्यं द्व्यच इति ढक् तदन्तात्संघरूपविवक्षायामनेना यौधेय इत्याद्युदात्तं भवति,तथा यौधेयस्यांको

लक्षणं वा यौधेय इति संघाकलक्षणेष्वञ् लक्षणेभ्यः भवति, एतेन यौधेयादिषु ये ढगन्तास्ते सर्वे व्याख्याता: यौधेयादीनामस्मिन्प्रदेशे न पाठः पठिता हि ते चतुर्थे न प्राच्यभार्गादियौधेयादिभ्य इत्यत्र ।

अभिजिद्विद्भृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छ्रुमदणो यञ् ।

अभिजयतीत्यभिजित् वेत्तीति विदः इगुपधलक्षणः कः तान्बिभर्ति विदभृत् अन्ये मत्वन्ताः अभिजिदादिभ्योऽणन्तेभ्य इति । तत्रेभिजिदादय एवाणिति

विशेषणसमासः अभिजिदादिप्रकृतयश्चाणन्ता अभिजिदादय उच्यन्ते । गोत्रप्रत्ययस्येति ।अपत्यप्रत्ययस्येत्यर्थः ।आभिजितो मुहूर्त इति । नक्षत्रेण युक्त इत्यण् उत्तरस्य सास्यदेवेति । इहाभिजित्य स्यायम् ।आभिजितक इति गोत्रचरणाद्वुञ् भवति, आपत्यस्येति यलोपः गोत्रप्रत्ययान्ताद्वुयमिष्यते,तेन स्वार्थिकत्वादयमपि य् गोत्रप्रत्यय एव भवति ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमंजर्यां पंचमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ।

पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन्लोपश्च । आदिशब्दोयमवयववाची न तु व्यवस्थावाची संख्याया इति पंचमीनिर्देशेनैव सिद्धेः न च संख्यावचनः शब्दः पादशतशब्दयोरवयव उपपद्यतेऽनारम्भकत्वात् तस्मात्संख्यादेरिति वचनादिह ग्रहणवतापि प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्विज्ञायतइत्याद । पादशतान्तस्येति आनन्तर्यलक्षणा चेयं षष्ठी वुन्विधौ,लोपविधौ तु स्थानषष्ठी ।तत्संनियोगेन

चेति । क्कारस्य संनियोगार्थकत्वात् ।अनैमित्तिकत्वार्थमिति । निमित्ते भव भवो नैमित्तिक:अध्यात्मादि: यस्येतिलोप: परनिमित्तक इति । ईति तद्धिते च परतो लोपविधानात् ।पद्भावो न स्यादिति । पाच्छब्दो हि तत्र स्थान्यु-पात्त:स्थानिवत्वे च सति पादशब्दान्तमंग भसंज्ञं भवति न पाच्छब्दान्तमिति पादायेत्यादिवदत्रापि पद्भावो न स्यात् अस्य त्वनैमितिकत्वादिति । नह्यत्र वुन्निमित्तं सहविधानात् । द्विपदिकामिति ।तद्धितेन द्योतितत्वाद्वीप्सायां

द्विर्वचनं न भवति । तद्धितार्थइति समास इति । प्रकृत्युपाधिरपि वीप्सा वुना द्योत्यतइति तद्धितार्थो भवति । द्वौ पादौ ददातीति । उत्तरसूत्रे वक्ष्यति दानं व्यवसर्गइति,अवीप्सार्थोयमारम्भ इति च,तस्माद्भवितव्यमत्र वुना,क्रियान्तरं प्रत्युदाहर्त्तव्यं द्वौ पादौ लभतइत्यादि । अपर आह । दण्डितो व्यवसृजतीति प्रयोग एवोच्चारो ऽविधिरिति यद्वा परस्वत्वापादनं दानं व्यवसर्ग इह तु समर्पणमात्रे ददातिर्वर्त्तते: यथा रजकस्य वस्त्रं ददातीति ।अन्यत्रापि दर्शनादिति

द्वौद्वौमाषौ ददातीत्यादौ त्वनभिधानादतिप्रसंगाभाव: ।

दण्डव्यवसर्गयोश्च । दण्डनं दण्ड इति । दमु उपशमनइत्यस्माद्भावे डमन्ताड्ड: दण्डतेर्वा चुरादिण्यन्तादेरच्,यद्यपि दण्डशब्द: करणसाधनो यष्टावपि वर्त्तते तथापि तस्य ग्रहणं न भवति धात्वर्थेन व्यवसर्गेण साहचर्यात् अत्राप्युदाहरणे तद्धितार्थइति समास: स्त्रीलिंगस्तद्धितार्थ: उक्तं च स्वभावाच्च वुन्प्रत्यय स्त्रियां वर्त्तइति,प्रकृत्यर्थ एव वा तद्धितार्थ स्वार्थिकत्वाद् वुन: ।

अवीप्सार्थोयमारम्भ इति ।कथं तर्हि दाने वीप्सायां वुन्पूर्वसूत्रउदाहृत: यावता नाप्राप्ते वीप्सायां वुन्यारभ्यमाणो वीप्सावुनेतयोरर्थयोस्तस्य बाधक: प्राप्नोति यथा मतिबुद्धिपजार्थेभ्यश्चेति वर्त्तमानो क्तो मतक्तस्य,यथा चावृद्धादपीत्यपिशव्द: क्रियते,इहापि तर्हि चकार: क्रियते,तेनाधिकविधिरयमबाधक: एवमपि परत्वादनेनैव दाने वीप्सायां वुन्युक्त: सत्यम् अविशेषात्तु पूर्वत्रोदाहृत: यद्वा दानस्य पदान्तरवाच्यत्वादेष बुन्बहिरंग: वीप्सायास्तु तद्धितद्योत्यत्वात्पूर्वो

वुन्नन्तरंग: ।

स्थूलादिभ्य: प्रकारवचने कन् ।प्रकारवचने द्योत्यइति । प्रकारे द्योत्यइत्यर्थ: यथौदनं पचतीत्यत्रैवार्थे ओदनपाकं पचतीति,यद्वा प्रकार उच्यते स्थलादिभिरिति द्योतनायेत्यर्थ: प्रकारवाचिभ्य: स्थूलादिभ्य: कन् भवति तदेव प्रकारवचनत्वं द्योतयितुमिति यावत् । जातीयरोपवाद इति ।तेनायमपि तद्वदेव प्रकारवति भवति न प्रकारमात्रइत्युक्तं भवति, प्रकारो भेद: सादृश्यं च, उभयत्रापि यथाभिधानं कन् भवति, वृत्तौ तु प्रकारो भेद इत्युपलक्षणम् ।

चंचद्बृहतोरिति । एतावपि स्थूलादिषु पठितव्यावित्युक्तं भवति । चंचत्क इति चंचतिश्चलनकर्मा चंचत्प्रकारश्चंचन्नेव कश्चिद्विशेष उच्यते, तथा बृहद्विशेषो बृहत्कः अपर आह, सादृश्येत्र कन्, अचंचन्नपि यश्चंचन्निव लक्ष्यते स्यन्दमानप्रभावत्वाच्चंचत्को मणिः अबृहन्नपि यःप्रभूतप्रभया बृहन्निव लक्ष्यते स बृहत्क इति । चंचक इति । चंचा तृणमयः पुरुषस्तत्सदृशश्चंचकः केण इति ह्रस्वः । स्थूलाणुमाषेष्विति स्थूल अणु माष इषु इति चतस्रः प्रकृतयः कृष्णातिलेष्विति । कृष्णप्रकारा-

स्तिला: कृष्णका:यवका: यवसदृशा: ।पाद्यकालावदाता:सुरायामिति ।
पाद्यिका कालिका अवदातिका सुराविशेषाएते । गोमूत्रकं गोमूत्रप्रकारं गोमूत्र-
वर्णमाच्छादनं यद्वा विन्यासविशेषो गोमूत्रं, तत्सदृशं तु गोमूत्रकं,यत्र तु
शुक्लकृष्णादिवर्णविन्यास: सुरावर्णोऽहि: सुरक: पूर्ववद्ध्रस्व: ।जीर्णप्रकार:
जीर्णकल्पा: शालयो जीर्णका: ।जातीयरोनन्तरमेवायं कन् विधेय: एवं हि
पुन: प्रकारवचनइति न वक्तव्यं भवति, इह तु करणेऽज्ञात: स्थूलप्रकार इति

प्रकारस्याज्ञातादीनां च युगपद्विवक्षायां परत्वादनेन कनि कृते पुनः प्रसंगविज्ञाना-दज्ञातादिद्योतनाय पुनः को भवति, तत्र तु करणे परत्वात्के कृते कन्न स्या-च्छब्दान्तरत्वात् सत्यपि वा कनि स्थूलकक इत्यद्युदात्तं स्यात् ।

अत्यन्तगतौ क्तात् । अशेषसंबन्ध इति । क्तप्रकृतिवाच्यया क्रियया साधनस्य व्याप्तिरित्यर्थः । भिन्नकमिति । ईषद्भिन्नमित्यर्थः । भिन्नमिति यदशेषं भिदिक्रियया व्याप्तं घटादि तदभिधीयते, इहानत्यन्तगतेः प्रकर्षस्य च

युगपद्विवक्षाया पूर्वविप्रतिषेधेन पूर्वमातिशायिक इष्यते तदन्तात्कन्वक्तव्यः अकान्तत्वाद्धि न प्राप्नोति, भिन्नतरकं छिन्नतरकमिति, आह च अनत्यन्तगतौ कान्तात्तमबादयः पूर्वमप्रतिषिद्धं तदन्ताच्च स्वार्थे कन्वचनमिति, स्वार्थे, पुनरनत्यन्तगतियुक्त एव न शुद्धः तथा हि सति अनत्यन्तगतिद्योतिता न स्यात् ॥

न सामिवचने । साम्यर्थ उच्यतेनेन तत्सामिवचनम् । सामिवचनउपपद-इति ।उपोच्चारितं पदमुपपदं, तच्च समासावयवभूतं सत्केवलं गृह्यते ।सामिकृतमिति

सामीतिसमासः । अर्द्धकृतं नेमकृतमिति । विशेषणसमासो बहुव्रीहिर्वा । प्रकृत्य-
भिहितत्वादिति । का पुनरत्र प्रकृतिरभिप्रेता न तावत्समासोऽक्तान्तत्वात्, नहि
सामिकृतादयःक्तान्ताः प्रत्ययग्रहणे तदादिनियमात् न च कृद्ग्रहणपरिभाषया
क्तान्तत्वं, साम्यादीनामगतित्वादकारकत्वाच्च अथयदत्र क्तान्तं सा प्रकृतिः
तदपि न नहि समासे एकार्थीभूतस्य पृथक् प्रकृतित्वमुपपद्यते, अथ वाक्यगतः कृता-
दिशब्दः प्रकृतिः एवमपि प्रकृत्यभिहितत्वादित्यनुपपन्नम् एवं तु वक्तव्यम् उपपदेना-

नाभिहितत्वादिति । अत्राहुः ।वाक्यगतात्कृतादिशब्दात्समासावयवाद्वा प्रसंगः शंक्यते, यत्तूक्तं प्रकृत्यभिहितत्वादित्यनुपपन्नमुपपदेनाभिहितत्वादिति वक्तव्यमिति सत्यं शब्दान्तरोपलक्षणं प्रकृतिग्रहणं प्रकृतिवदिवत् उपपदं वाऽन्यव्यतिरिक्तेन शब्दान्तरेणाभिहितत्वाद् द्योत्याभावात्कनः प्रसंगो नास्तीत्यर्थः यदप्युक्तं समासएकार्थीभूतस्य पृथक्प्रकृतित्वासम्भव इति, तदपि न प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थेनैकार्थीभावे सति प्रकृतित्वं, न चार्थान्तरेणैकार्थीभूतस्य प्रत्ययार्थेनैकार्थीभावः सम्भवतीति

किल प्रकृतित्वासम्भव: स्यात् न चात्र प्रत्ययस्य द्योत्यं वाच्यं वार्थान्तरमस्ति येन सहैकार्थीभाव: प्रार्थ्येत, तस्मादुपपन्नमेकार्थीभूतस्यापि प्रकृतित्वम् । अत एव वृत्तौ समास उदाहृत: । केन पुनरिति । स्वार्थमात्रे कन्विधे: प्रत्यदोणादर्शनात्प्रश्न: अनुमास्यतइत्युक्तम् । यदेतदुच्यन्तइति । भाष्यकारै:, उच्यतइति प्रयुज्यतइत्यर्थ: भाष्यकारप्रयोग उपपन्नो भवतीति भावत् साद्दिस्थानीयश्च भाष्यकारप्रयोगो न पुनरन्यत्र स्वार्थे कन् न भवतीति ॥

वृहत्या आच्छादने । बृहतिका प्रावार: ।

अषडक्षाशितङ्ग्वलंकर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात्ख: । अविद्यमानानि षडक्षीणि यस्मिन्निति बहुव्रीहिरिति । अक्षिशब्दोत्र श्रोत्रेन्द्रिये वर्त्तते बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति, षच्, मन्त्रो मन्त्रणं, यद् द्वाभ्यामेव क्रियतइति, त्रिभिस्तु क्रियमाण: षडक्षो भवति, चतु:प्रभृतिभिस्तु क्रियमाणस्य यद्यप्यष्टाक्षत्वादि सम्भवति तथाप्यवर्जनीयरूपेण षडक्षत्वमपि भवति, तस्माद्द्वाभ्यामेव क्रियमाणोऽषडक्षीणो भवति । आशिता इति । अश्नोतेराङ्पूर्वादाशित:कर्त्तेति ज्ञापकात्कर्त्तरि

कः । यद्वा एयन्तात्कर्मणि । आशितं गवीनमरण्यमिति । प्रभूतयवसमित्यर्थः । अलंकर्मीणः, कर्मणो पर्याप्तः । अलंपुरुषीणः, प्रतिमल्लादिः । अधिशब्दः शौण्डादिषु पठ्यतइति । तत्राधिरीश्वरइत्यर्थे: कर्मप्रवचनीयत्वाद्यस्य चेश्वर-वचनमिति सप्तम्यन्ता राजादयोऽधिना समस्यन्ते,वाक्यमपि भवति राजन्यधि राजाधीनमिति,यथाधिब्रह्मदत्ते पंचाला इति,अधिशब्दश्च वृत्तिविषये ईशितव्ये वर्त्तते । अपर आह । अधिकरणएषा सप्तमी, वृत्तिविषये च समाधनक्रियावचनो-

धिर्न तु वक्यइत्यस्वपदेन विग्रह: राजन्यधिकृतं राजाधीनम्, राजायत्तमित्यर्थं इति । उत्तरसूत्रे विभाषाग्रहणादिति । द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये नित्या विधय इति न्यायात् ।तमादय इति । अतिशायने तमबिष्टनावित्यादय: ।प्राक्कन इति ।अवक्षेपणे कन्नित्यस्मात् शुक्ल इत्युक्ते सामान्यशब्दत्वात्प्रकर्षस्यानवगमात्तदुपाधिद्योतनायावश्यं प्रयोज्यास्तमबादय इति नित्या: अतिशयेन शुक्ल इत्यादिकं तु वाक्यं भवत्येव, पदान्तरद्योत्यत्वादतिशयस्य ।ज्यादय इति ।

पूगाञ्ञ्योग्रामणीपूर्वादित्यादय: ।प्राग्वुन इति । पादशतादिसूत्रविहिताम्
तस्य तु पुरा विग्रहो दर्शित एव । ग्रामादय इति ।किमेत्तिङव्ययघादामित्यादय:
तत्प्रकृतवचने मयडित्यत: प्रागित्यर्थ: वृहतीजात्यन्ता इति ।वृहतीशब्देन
वृहत्या आच्छादनइति विहित: कनुपलक्ष्यते, जात्यन्तशब्देनापि जात्यन्ताच्छ
बन्धुनीति विहितश्छ: बहुवचननिर्देशादेतत्सूत्रविहितस्य तस्य पाशबादीनां च
ग्रहणं यो हि वैयाकरणपाशादिशब्देभ्योर्थ:प्रतीयते नासौ जातु चित् वैयाकरणा-

दि सामान्यशब्देभ्य: प्रतीयतइति तेपि तमबादिवन्नित्या एव ।समासान्ताश्चेति समासान्ता इत्यधिकृत्य विहिता ।

विभाषाचेरदिक्स्त्रियाम् ।दिक् चासौ स्त्री चेति दक्स्त्री तत्र प्रतिषेधो न तु दिशि स्त्रियां च,स्त्रीलिंगैकवचननिर्देशात् उदाहरणेष्वच इत्यकार-लोपे कृत चाविति दीर्घ: उदीचीनमित्यत्र तूदईदितीत्वम् ।दिग्ग्रहणं किमिति अंवत्यन्त:स्त्रियां वर्तमानो दिश्येव वर्ततइति प्रश्न: । प्राचीना ब्राह्मणीति ।

क्रियानिमित्तको देशकालनिमित्तको वा ब्राह्मण्यां स्त्रियां वर्त्ते न दिशीति प्रति-षेधाभाव: । स्त्रीग्रहणं किमिति । दिग्वृत्तिरञ्चत्यन्त स्त्रीलिंग एवैति मन्यते प्राचीनं विग्रमणीयमिति । प्राचीनशब्दाद्दिग्वाचिन: प्रथमासमर्थाद् दिक्शब्देभ्य इत्युत्पन्नस्यास्तातेरञ्चेर्लुगिति लुक्, ङीपोपि लुक् तद्धितलुकीति लुक्, ततस्तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वात्स्त्रीलिंगाभाव: खे तु कृते स्वभावादेव नपुंसकत्वम् ॥

जात्यन्ताच्छ बन्धुनि । बध्यतेस्मिन्निति बन्धु इति । शृस्वृस्निहित्र-

प्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्चेत्यधिकरणउप्रत्यय: बध्यते नियम्यते स्वतन्त्री क्रियत इत्यर्थ: ।एतेन क्रियाशब्दस्येदं ग्रहणं जात्यादिषु रूढस्याप्त-पर्यायस्य बन्धुशब्दस्येति दर्शयति ।एतच्च नपुंसकनिर्देशादवसीयते, आप्तपर्यायस्तु पुल्लिंग: येन ब्रह्मणत्वादिजातिर्व्यंज्यतइति ।व्यक्त्यधीना हि जातेरभिव्यक्तिः नहि स्वातन्त्र्येण जातुचिज्जातिरुपलभ्यते, एतदेवाभिप्रेत्य बध्यतेस्मिन्निति बन्धिवत्युक्तम् ।ब्राह्मणजातीय इति । भावप्रधानोत्र ब्राह्मणशब्दो द्वयोकयोरिति-

वत् तेन बहुव्रीहिः ।बाह्यणादिरेवोच्यतइति । ब्राह्मणत्वजात्याधारो द्रव्यात्मकः पिण्ड उच्यतइत्यर्थः ।ब्राह्मणजातिरिति । षष्ठीसमासः कर्मधारयो वा ।

स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् । सस्थानेन चेदिति । करणएषः तृतीया, संस्थानेन सस्थानशब्दवाच्येनार्थेन तुल्यपर्यायेण स्थानान्तं यद्यर्थवद्भवति एवं प्रत्ययो भवति नान्यथेत्यर्थः । सस्थानइति तुल्य उच्यत इति । स्थानत इति शेषः स्थानं प्राप्तिः सबंन्धविशेषः पदमिति यस्य प्रसिद्धिः कथं पुनः

सस्थानशव्देन तुल्य उच्यतइत्याह । समानं स्थानमस्येति ।यस्य समानं स्थानं स सस्थान इत्यच्यते,यश्चैवंविध: स यदपेक्षया तस्य समानं स्थानं तेन तुल्यो भवति तत्र शव्दभेदेपि वस्तुवृत्तेन सस्थानशव्दस्य तुल्यो वाच्यो भवति,(तत्र शव्दभेदेपि वस्तुवृत्तेन सस्थानशव्दस्य तुल्यो वाच्यो भवति)समाव: पुनरत्र ज्योतिर्जनपदादि-सूत्रेण ।पितृस्थानीय इति । पितुरिव स्थानमस्येति बहुव्रीहि: ।गोस्थानमिति तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थानं देश: । न तु तत्पुरुष इति ।समानं च तत्स्थानं

चेत्येवं रूपस्तत्पुरुषः सस्थानशब्दो नार्थमुपस्थापयति, यद्युपस्थापयेत् तुल्यं च तत्स्थानं च तुल्यस्थानमित्यादिः कर्मधारयादपि, प्रत्ययः स्यात् अथ बहुव्रीहेस्तुल्यस्थानशब्दात्सस्थानशब्दाद्वयां प्रत्ययः कस्मान्न भवति, कः पुनराह न भवतीति नैष्यते इति करणादेव तु न भविष्यति । चेच्छब्दः संबन्धार्थ इति । चेच्छब्दे सति विभक्तिविपरिणामेनाध्याहारेण वा वाक्यपर्यवसानेन च संबन्धो भवति, असति तु तस्मिन्पंचम्यन्तेन तृतीयान्तस्य संबन्धोनुपपन्नः स्यात् ॥

किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे । किम एकारान्तादित्यादि । अर्थप्रदर्शनपरमेतत्, सूत्रे तु षष्ठीसमासः, योगविभागाद्वा पंचमीसमासः । यद्यपीति । द्रव्यं विशेष्यं पर्यवसानभूतं, तस्य स्वरूपेण प्रकर्षो नास्ति, प्रवृत्तिनिमित्तद्वारक एव तु तस्य प्रकर्षः यथोक्तं भाष्ये गुणस्यैव प्रकर्षो न द्रव्यस्येति, गुणः प्रवृत्तिनिमित्तं, हरिरप्याह ।

द्रव्यस्याव्यपदेश्यस्य न बिना भेदहेतुना ।
प्रकर्षो विद्यते नापि शब्दस्योपैति वाच्यताम् ॥

इति । क्रियागुणस्य इति । प्रवृत्तिनिमित्तभूतस्य सहचरितस्य धर्ममात्रस्योपलक्षणं क्रियागुणग्रहणम् । द्रव्यउच्यतइति । द्रव्यनिष्ठोभिधीयतइत्यर्थः । क्रियागुणयोरेवेति । यो द्रव्यनिष्ठयोरनुविधीयते स तयोरेव प्रकर्षः । किंतरामिति इदं च किमिदं च किम् । इदमन योरतिशयेन किम् इति तरप् प्रत्ययः यत्र स्वरूपेण ज्ञातस्य वस्तुनो विशेषाकारा बहवो जिज्ञासितास्तत्र किंशब्दार्थः प्रश्नः प्रकृष्ट इव भवति तदाश्रयः प्रत्ययः । पूर्वाह्णेतरामिति । घकालतनेष्विति सप्तम्या

अलक् तत्रासत्वभूतस्य विमक्त्यर्थस्य प्रकर्षो न कालस्येति नायं द्रव्यप्रकर्षः। उच्चैस्तरामिति। अत्राप्युच्चैः शव्दस्याधिकरणप्रधानत्वान्नायं द्रव्यप्रकर्षः। उच्चैस्तरः पर्वत इति। नात्राधिकरणप्रधान उच्चैः शव्दः किं तर्हुच्चैस्त्वं नाम गुणस्तद्गतः प्रकर्षः पर्वतनिष्ठोभिधीयते स्वभावाच्च तरबन्तस्यात्र सत्वभूतार्थाभिधायित्वं लिंगसंख्यायोगश्च। उदित्करणं किम। आमि सर्वनाम्नःसुडित्यत्रास्य सामान्यग्रहणं माभूद्यदि स्यात्किन्तरामित्यत्र परत्वाद्यस्येतिलोपं बाधित्वा ह्रस्वनद्याप

इति नुट् प्रसज्येत, मकारस्य त्विसंज्ञा प्रयोजनाभावादेव न भविष्यतीति ।

अमु चच्छन्दसि । प्रतराममिति । प्रशब्दार्थस्य प्रकर्षस्य प्रकर्षे तरप् प्रकृष्टतर इतिवत् । अत्राप्युदित्करणमिच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्चेत्यत्रास्यापि ग्रहणं मा भूदिति यदि स्यादत्रापि यद् दृष्टं कार्यं तदप्यतिदिश्येत, तत्रको दोषः इह स्त्रियंमन्यः यस्येतिलोपः प्राप्नोति ॥

अनुगादिनष्ठक् । अनुगदतीत्यनुगादी अस्मादेव निपातनाण्णिनिः प्रकृतिस्वरूपप्रदर्शनपरं चैतत्, न त्वयं केवलः प्रयोगार्हः ठको नित्यत्वात् ॥

णचः स्त्रियामञ् । व्यावक्रोशीति । व्यपूर्वात्क्रुशेर्णच्,कृद्ग्रहणे गति-कारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति गत्योरपि णजन्तेनुप्रवेशात्समुदायादञ्,तस्यागंत्वादादिवृद्धिः न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यामित्येष विधिर्न भवति, न कर्मव्यतिहारइति निषेधात् ।तत इति ।णचः णजन्तादित्यर्थः ।स्वार्थिकस्तत्रैव भविष्यतीति । स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिंगवचनान्यनुवर्तन्तइति कृत्वा । अतिवर्तन्तेपीति । व्यभिचरन्त्यपीत्यर्थः । अपिशब्दादनुवर्त्तन्तेपि अनुवृत्तिस्तु कासूगोणीभ्यां ष्टरजिति

षित्करणान्ङीषथादिवसीयते, एकान्ततो निवृत्ते हि षकारोऽनर्थको भवेत्, तेनेत्यादिना ज्ञापकस्य प्रयोजनं दर्शयति, प्रसन्ना, सुरा विशेषः देवतेति । देव-शब्दात्पुल्लिंगादेव तल् ॥

अणिनुणः । सांराविणमिति । रुशब्दे, कूट दाहे, दीर्घोपधः मृजूष् शुद्धौ, एतेभ्यः संपूर्वेभ्य इनुण्, पूर्ववत्सगतेरण इन्नस्यनपत्यइति प्रकृतिभावः एकानुबन्धकपरिभाषया घिनुणोत्र ग्रहणाभावः ॥

विसारिणो मत्स्ये । विसारीति । पूर्ववण्णिनिः । वैसारिण इति पूर्ववत्प्रकृतिभावः ।

संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् । अत्रोपाय एवाभ्युपाय इतिवद् आवृत्तिरेवाभ्यावृत्तिरित्याश्रीयमाणे आद्याऽऽवृत्तिर्न भवतीति षट्कृत्वः प्रवृत्तौ पंचकृत्व इति स्यात् अभिग्रहणं चानर्थकं, क्रियावृत्तिगणनइत्येव वाच्यं स्यात् अतोत्र विवक्षितं वक्तव्यं तदाह । पौनः पुन्यमभ्यावृत्तिरिति । पुनःपुनर्भवितरि

मावहुमयमुपात्तम्, एवंभूतानां क्रियाणां जन्मन उत्पत्तेर्यत्संख्यानं गणनं तत्क्रियाभ्यावृत्तिगणनम्, एतच्चाभ्यावृत्तिशब्दस्य तत्रैव प्रसिद्धेर्लभ्यते, अत एवाभिग्रहणं कृतम्। पंचकृत्वो भुक्त इति। एकैवात्र भुजिक्रिया निवृत्तभेदाख्यातेनाभिधीयते, आवृत्त्या जनितेन फलेनैकीकृतत्वात् तस्या उत्पत्तयः पंचसंख्यानेन गण्यन्ते, आवृत्तिकृतं फलमिच्छन्भुजिक्रियायाः पंचोत्पत्त्यावृत्तीः करोतीत्यर्थः। अवान्तरफलापेक्षं पंचत्वमुत्पत्तिभेदश्च। भूरिवारानिति। वारशब्दस्य क्रियोत्पत्त्याधारकालवाचित्वा-

त्कालाध्वनोरिति द्वितीया, तथा च पुन: पुन: शब्दादुत्पत्याधारकालाभिधायित्वात्कालश्च भवति । पौन: पुनिक इति । यदि कालशब्दो वारशब्दो भूरिशब्दोऽपि तत्समानाधिकरण: कालएव वर्त्तते न क्रियाभ्यावृत्ताविति कथमत्र प्रसंग: । अत्राहु: । कालवाचित्वेपि क्रियावृत्तेरपि गम्यमानत्वात्प्रसंग इति अपर आह । वारशब्द: क्रियागतामावृत्तिं द्योतयन् क्रियाविशेषणत्वात्कर्म, नपुंसकत्वं तु न भवति, लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्य, वारशब्दस्य नित्यपुल्लिंगत्वात्,

भूरिवारान् मुङ्क्ते, कोऽर्थः आवृत्तानि बहूनि भोजनानि करोतीत्यर्थः । अत्र बहु-गणवतुडतिसंख्येत्यत्र बहुगणग्रहणं नियमार्थम् अनियतप्रचयवाचिनां मध्ये एतयो-रेवेति, तेन भूरिशब्दस्य लौकिकसंख्यावाचित्वेऽप्यत्र ग्रहणाभावः । अभ्यावृत्तिः क्रियाया एव संभवतीति । साध्यार्थविषयत्वात्तस्याः । न द्रव्यगुणयोरिति । तयोः सिद्धस्वभावतया शब्देनाभिधानात् पुनः पुनर्दण्डी पुनः पुनः स्थूल इत्यत्रा-पि गम्यमानाया भवतिक्रियाया एवाभ्यावृत्तिर्न तु द्रव्यगुणयोः । एकस्य

सकृच्चेत्यत्रापीत्यादि ।एकशब्देन ह्येकैव क्रियाव्यक्तिराख्यायते न च तस्यामावृत्तेः संभवः तत्रासति क्रियाग्रहणे एको भुक्त इत्यत्रापि स्यात् तस्मादुत्तरार्थं क्रिया-ग्रहणम्, एवं च क्रिया चाभ्यावृत्तिश्च क्रियाभ्यावृत्ती तयोर्गणनं क्रियाभ्यावृत्ति-गणनमिति द्वन्द्वगर्भः षष्ठीसमास इति केचित् ।अन्ये त्विहार्थमपि सुखप्रतिपत्त्यै क्रियाग्रहणं मन्यमानाः षष्ठीतत्पुरुषगर्भं तत्पुरुषं वर्णयन्ति, तत्र गुणभूत-स्यापि क्रियाग्रहणस्य निष्कृष्य संबन्धस्तद्ग्रहणसामर्थ्याद्वेदितव्यः ।पंचपाका इति।

अत्र कर्तृभेदेन वा भिन्नकाला क्रिया एव सस्यन्ते नाभ्यावृत्तिःसा हि भिन्नकाला-
नामेककर्तृकाणामेककर्मकाणां च नैरन्तर्यें सति भवति,यद्यप्यत्र धात्वर्थस्य
सिद्धताख्ये धर्में घञो विधानं तथापि धातुनात्रापि साध्यस्वभावो क्रियैवाभिधीयत-
इति तदाश्रयः प्रत्ययः स्यादेव तथा च कारकस्य गतिः कारकस्य वृज्येत्यत्र
तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायामिति ण्वुल् भवति । अक्रियमाणइत्यादि ।
आदशभ्यः संख्याः संख्येयएव वर्तन्ते अतः परं संख्याने संख्येये च,तत्रासति गणन-

ग्रहणे क्रियाभ्यावृत्तौ संख्येयायां वर्तमानेभ्यः संख्येयवचनेभ्य एव प्रत्ययः स्यात् संख्याने तु वर्तमानेभ्यो न स्यात्, तदाह । इह न स्यादिति । शतं वाराणा-मिति । इयमप्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया, किं कारणं न स्यादित्यत आह । नह्लेति कारणमाह । संख्यानमात्रवृत्तित्वादिति । गणनग्रहणात्सिद्धमिति । क्रियाभ्यावृत्ति-गणनइति विषयनिर्देशः तत्र ये संख्येयवचना ये च संख्यानमात्रवचना द्वयेपि ते गणनविषया भवन्तीति सर्वत्र सिद्धिः । ननु शतं वाराणामित्यत्र यदा

वाराणामिति प्रयुज्यते तदा सापेक्षत्वात्प्रत्ययेन न भाव्यं, यदा तदर्थात्प्रकरणाद्वाऽपेक्ष्यं निर्ज्ञातं भवति तदा भविष्यति, यद्येवं संख्येयवचनादेव शतकृत्वा इति भविष्यति, नहि शतकृत्वो भुक्त इत्यत्र वाराणामिति वारानिति वा प्रयोगार्हं तस्मात्प्रयोजनदिगियं दर्शिता, इदं तु प्रयोजनं यत्र साक्षादभ्यावृत्तिगणनं तत्र यथा स्याद् अभ्यावृत्तिगणनसंभवमात्रे मा भूत् सप्तदशप्राजापत्यान्पशूनालभत इति, अस्ति ह्यत्रालभतिक्रियायाः प्रतिपशु वस्तुतोऽभ्यावृत्तिः तस्या विषयभूतायाः

साधनगणनवृतेपि सप्तदशशब्दात्प्रत्यय स्यात् ।

द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् । चतुरिति । रात्सस्येति सुचो लोपः । सुचश्चकारः स्वरार्थ इति । चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थमितिवचनाच्चतुरित्यस्यान्तोदात्तो भवति, अन्यथा चतेरुरन्नित्युरन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः स्यात् ।

एकस्य सकृच्च । सकृदिति । संयोगान्तस्य लोप इति सुचो लोपः सुचश्चकारोऽत्राप्यन्तोदात्तार्थः अन्यथा इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन्निति

कन्प्रत्ययान्त एकशब्द आद्युदात्त इति तस्य स्थाने भवन्सकृच्छब्द आन्तर्यात् आद्युदात्तः स्यात् एकः पाक इत्यत्रेत्यादि ।अपर आह । अभ्यावृत्तिग्रहणादेव सिद्धे पूर्वसूत्रे क्रियाग्रहणं क्रियाविशेषप्रतिपत्त्यर्थं, तेन साध्यस्वभावैव क्रिया गृह्यते, पाकादिभिस्तु शब्दैः ।सिद्धस्वभावाभिधीयते, यादृशी च पूर्वसूत्रे क्रिया गृहीता तादृश्येवात्राप्यनुवर्त्तत इति, तत्र च पाकादिशब्दप्रयोगे प्रत्ययाभाव इति घञन्ताद्यन्तप्रयोगेपि कृत्वोर्थप्रत्ययः क्वचित् लिंगाद् द्विर्वचनेचीति साधनीयो

मनीषिभि: ।

विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले । अविप्रकृष्टकालग्रहणं क्रियाभ्यावृत्तिविशेषणमिति । यद्यप्येवं तथापि गणनग्रहणेनैवास्य शाब्दोन्वय इति नपुंसकलिंगमेव भवति न स्त्रीलिंग, गणनस्याविप्रकृष्टकालत्वं गम्यमानानामभ्यावृत्तीनामविप्रकृष्टकालत्वे सतीत्यर्थप्राप्तं वृत्तिकारेण दर्शितम् । बहुधा दिवसस्य भुङ्क्त इति । कृत्वोर्थप्रयोगे कालेधिकरणइति षष्ठी, अविप्रकृष्टकालत्वं चाभ्यावृत्तीनां तत्तत्क्रियावशेनव्यवतिष्ठते बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्त इति । अत्राभ्यावृत्तेर्विप्र-

कृष्टकालताऽशक्तिदारिद्र्याद्यपेक्षया द्रष्टव्या ॥

तत्प्रकृतवचने मयट् । प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतमिति । यद्यपि प्रस्तुतमात्रवचनः प्रकृतशब्दस्तथापीह वचनग्रहणादयं विशेषो लभ्यते, वचनग्रहणं हि यादृशस्य प्रकृतस्य लोके मयटा वचनं प्रत्ययः यं तत्र यथा स्यादित्येवमर्थम् । प्रथमासमर्थादिति केन पुनः प्रथमान्तस्य सामर्थ्यं प्रत्ययस्तावत्स्वार्थिकः यद्यपि स्वार्थिकः प्राचुर्यं तु तस्य द्योत्यं तच्च प्रकृत्यर्थगतमित्येतावदत्र सामर्थ्यम् । अपरे पुनरित्यादि । अत्र

प्रकृत्यर्थादर्थान्तर एव प्रत्ययः तत्पुनरर्थान्तरं ल्युटा प्रतिपादितं, सप्तम्यर्थंउच्यमानता प्रकृतता च प्रकृत्यर्थविशेषणं तद्दर्शयति । अन्नं प्रकृतमस्मिन्निति । उभयथा सूत्रप्रणयनादिति । प्रकारद्वयसाधारण्येन सूत्रस्य प्रणयनादित्यर्थः । अत्र प्रथमे व्याख्याने तदिति । विस्पष्टार्थं, देवा वलित्येवमादिवत्समर्थविभक्तेः सिद्धत्वात् ।

समूहवच्च बहुषु । आपूपिकं मौदकिकमिति । अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ॥

अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्ञ्यः । आवसन्त्यैतमित्यावसथः उपसर्गे

वसेरित्यथप्रत्ययः निपातसमुदायोयमिति ।वचनाच्चाप्रातिपदिकादपि प्रत्ययः । उपदेशपारंपर्ये वर्त्तइति । तद्यथा इतिह स्मोपाध्यायाः कथयन्तीति, भिषज्यतेः कण्ड्वादियगन्तात्क्विपि भिषक्, भिषज इदमित्यण् भैषजम्, अस्मादेव निपातनादेकारः ।

देवतान्तात्तादर्थ्ये यत् । चतुर्थीसमर्थादिति ।तादर्थ्ये चतुर्थ्या उपसंख्यानादेत तल्लभ्यते ।पितृदेवत्यमिति ।कर्मधारयात्प्रत्ययः कथं पुनरत्र सामानाधिकरण्यं कथं च न स्यात्, जातिभेदात् अन्या हि पितृजातिरन्या च देवताजातिःदर्शयति च

देवा मनुष्या: पितरस्तेऽन्यत आसन्निति, देव एव देवता स्वार्थिकस्तल्, एवं तर्हि तल्प्रत्ययस्य प्रकृतिर्देवशब्द: पचाद्यचि ऐश्वर्यार्थाद्दिवे: साध्यो न जातिवचनस्तत: सामानाधिकरण्यं स्याद्देवतापितृशब्दयो: एवं च देवदवत्यमित्येतदपि सिद्ध्यति। यागसत्प्रदानमन्त्रस्तुत्यं वा देवता न जातिविशेष इत्यर्थ:।

पादार्घाभ्यां च। गन्धोदकादिसमुदायोऽर्घस्तदर्थमुदकाद्यर्घ्यम्। छन्दस्य इति। यथा गायत्र्यादिवृत्तं छन्द: शब्दोऽभिधत्ते तथाऽऽश्रावयेत्यादिकमपि सप्तदशाक्षरसमाहारं तत्र वर्तमानाच्छन्द: शब्दात्स्वार्थे प्रत्यय: व्यत्ययेन पुल्लिंगता।

द्वितीयाबहुवचनस्य लुगिति । छान्दसत्वात्, क्त एव यदन्तात्प्रथमैकवचनं पुल्लिंग च भवति, अमुष्यशब्दो नडादिः अमुष्यपुत्रशब्दो मनोज्ञादिः उभयत्र षष्ठ्या अलुगुपसंख्यायते, प्रत्ययप्रकरणे प्रासंगिकमेतत्, स चालुक् तयोरेव गणयोस्तथैव पाठात्सिद्धः समशब्दादावतुप्रत्यय इति । उकार उगित्कार्यार्थः समावती यज्ञस्याशीरिति ङीब् भवति अग्नीधः शरणे रण् भत्वं च, आग्नीध्रं, ततोञ्, आग्नीध्री, समानं धारणमस्य साधारणम्, अनेकं प्रत्यविशिष्टसंबन्धः पृषोदरादित्वात्समानस्य समाव: ततोञ्,

साधारणी,ङीबर्थं वचनं दैामशब्दाद्यो: वक्तव्य: यति हि सति यतोनाव इत्याद्यु दात्तत्वं स्यादन्तोदात्तश्चेष्यते ।

यावादिभ्य: कन् ।ऋतावुष्णाशीते इति । उष्णक ऋतु: शीतक ऋतु: ऋतोरन्यत्र तूष्णोग्नि: शीतमुदकम् ।पशाविति ।लूनक: पशु: वियातक: पशु:अन्यत्र लूना दर्भा: वियातो नीच: ।अणुक: सूक्ष्मदृक् विपुण: अन्यत्राणुरेव, पुत्र कृत्रिमे पुत्रको लोहादिनिर्मित: अन्यत्र पुत्र एव, स्नान वेदसमाप्तो, स्नस्याध्येतव्यो वेद:

समाप्तं पारं प्राप्त: स वेदमधीत्य स्नास्यन्नित्यादिस्वगृह्योक्तप्रकारेण स्नानाय चोदित: स्नातक: समावृत उच्यते, अन्यत्र नघां स्नात: शून्य रिक्त इति । उदकादिना रिक्तो घट: शून्यक: अन्यत्र शून्य: प्रत्यय: बाह्यार्थरहित इत्यर्थ: । तथा शुने हित: शून्य: गवादिषु शुन:सम्प्रसारणं वा च दीर्घत्वं चेति पठ्यते, दान कुत्सिते कुत्सितं दानं दानकं, तनु सूत्रे तनकं सूत्रंसूक्ष्मतन्तु: अन्यत्र तनु: शरीरम् ईयसश्च, ईयसुन्नन्ताच्च स्वार्थे कन् भवति श्रेयस्कं, कुमारीक्रीडनकानिच ।कुमारीणां यानि

क्रीडनकानि क्रीडासाधनानि तानि कनमुत्पादयन्ति, कण्डुकम् ॥

वर्णे चानित्ये । सत्येवाश्रये यल्लोहित्यमपगच्छति तदनित्यम् । लोहितकः कोपेनेति । कोपे सति भवति कोपापगमे च सत्येवाश्रये निवर्ततइत्यनित्यमेतल्लोहित्यम् । । लोहितो गौरिति । यावदाश्रयभावित्वादयं नित्यो वर्णः । लोहितं रुधिरमिति । विषादिदूषितं रुधिरं कदा चित्कृष्णमपि भवतीति विशेषणं, वर्णग्रहणं किम् । अनित्यत्वं विशेषणं यथा विज्ञायेत, अन्यथा

लोहितशब्दो वर्णप्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय यत्र द्रव्ये पर्यवस्यति तत्रापि विशेषणं संभाव्येत्, तत्र को दोष: इह च स्याल्लोहितो गौरिति, इह च न स्याल्लोहितका पार्थिवा: परमाणवोऽग्निसंयोगेनेति, तथा वर्णनिरपेक्षो रुधिराख्ये द्रव्ये लोहितशब्दस्तस्यापि ग्रहणं स्यात् अनित्यग्रहणमिदानीं किमर्थं स्यात ननु सर्वमेव रुधिरमनित्यं यत्सत्यैवाश्रये कादाचित्कं, यथा स्त्रीणमार्त्तवं, तस्य ग्रहणार्थं स्यात्त-स्माद्वर्णग्रहणं लोहितालिंगबाधनं वेति इयाप्सूत्रएतद्व्याख्यातम् ॥

'रक्ते ।' यत्र द्रव्यान्तरसंपर्क्केण लौहित्यं तथाधीयते यथा यावदाश्रयमवति-
ष्ठते तत्रानित्यत्वाभावात्पूर्वेण न प्राप्नोतीत्ययमारम्भः । नन्वेवमपि रञ्जना-
त्प्रक् सत्येव पदादावाश्रये लौहित्यस्यावस्थानाभावादस्त्येवानित्यता न कारणा-
वस्थायामेव रञ्जनात्, तदेतदेव वचनं ज्ञापकं पूर्वत्रायावद्द्रव्यभावित्वमनित्यत्वं न
पुनराद्यन्तभाव इति तादृशस्य त्वनित्यत्वस्य ग्रहणे तैजसानां परमाणूनां यल्लौ-
हित्यं तद्व्यतिरिक्तस्य सर्वस्यैव लौहित्यस्य नित्यत्वादिदं वचनमनर्थकं स्यात् ।

कालाच्च । द्वयमप्यनुवर्ततइति ।द्वयस्यापि स्वरितत्वात्, न त्वनन्तरं एक इत्येतदेवेत्यपिशब्दार्थः । वैलक्ष्येणेति ।बिलक्षस्य भावो वैलक्ष्यं,लज्जा । कालकः पट इति ।नील्यादिना कालतामापादित इत्यर्थः ।

विनयादिभ्यष्ठक् । उपायाद् ह्रस्वत्वं चेति । अपायशब्दष्ठकमुत्पादयति ह्रस्वत्वं,चापद्यते, स च ह्रस्वं आकारस्यैव भवति,अन्यस्याचः स्वत एव ह्रस्वत्वात् अकस्मादित्यत्र पठ्यते, तदकारान्तं तेनेसुसुकान्तात्क इति कादेशो न भवति,

आकस्मिको ऽव्ययत्वाट्टिलोपः ।

वाचो व्याहृतार्थायाम् । व्याहृतइति । उक्त इत्यर्थः । अन्येनेति । सदेष्ट्रा, तेन हि पूर्वमुक्तस्तस्यार्थः सदेशहरं प्रति । सदेशवागिति । सदेशरूपा वाक् सदेशवाक् संदिश्यतइति सदेशस्तस्य वाक् सदेशवाक् यया संदिष्टोर्थो ऽभिधीयते, अपर आह, लेख्यादिनावधारितेर्थे प्रवर्तमाना वाक् व्याहृतार्थेति, अतिवर्तन्ते च स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिंगवचनानीति नपुंसकत्वम् ॥

तद्युक्तात्कर्मणोऽण् । कर्मशब्दादिति । एतेन कर्मण इति स्वरूपग्रहणं नेप्सिततमादेरिति दर्शयति, एतच्च व्याख्यानाल्लभ्यते । कार्मणमिति । अन्निति प्रकृतिभावः । तथैवेति । यथैव व्याहृतार्थया वाचा प्रतिपादितमेवमेतत्त्वया कर्त्तव्यमिति तथैवेत्यर्थः । अण्प्रकरणइति । प्रज्ञादिष्वपाठ भाषायामण् मामूदिति । सान्नाय्येत्यादि । सान्नाय्यादयः शव्दाः प्रज्ञादिषु द्रष्टव्या इत्यर्थः । अन्तोदातार्थं चेह सान्नाय्यशव्दस्य ग्रहणं रूपं तु पाय्यसान्नाय्येति निपातनादेव सिद्धम् ।

आनुजावर इति । अनुजादवर इत्यस्मादेव निपातनात्पंचमीसमासः ततोण् । आनु-षूक इति । सूतिः सूः संपदादित्वात् क्विप्, अनुगता सूरेतमिति बहुव्रीहिः कप् पूर्वपदादिति षत्वम् । चातुष्याश्यमिति । चतुर्भिः प्राश्यमिति कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः ततोण् आधाने ब्रह्मौदनस्येदमभिधानम् । इदुदुपधस्येति षत्वम् । राक्षोघ्नमिति । रक्षांसि हन्यन्तेनेनेति घञर्थे कः वियातविकृतशब्दाभ्यामण्, वैयातः वैकृतः वरिवः परिचर्या, तत्करोति, वरिवस्कृत, क्विप्, अतः कृकमीति सत्वं,

वरिवस्कृदेव वारिवस्कृत: परिचारक: अग्रमयनमस्य अग्रे हायनमस्येति बहुव्रीहिभ्याम् ण्, आग्रायणं कर्म, नानिष्ट्वाग्रायणेनाहिताग्निर्नवस्याश्नीयादिति, आग्रहायणी अणन्तान् ङीप्, संतप्यतेनेनेति संतपन: संतपन एव सांतपन: कृच्छ्र: ।

औषधेरजातौ । औषधं पिबतीति । पथ्या शुंष्ठी सैन्धवादीनां कल्के औषधशब्दो वर्त्तते । औषधय: क्षेत्ररूढा इति । फलपाकावासानेषु जातिविशेषेष्वत्रौषधिशब्द: ॥

प्रज्ञादिभ्यश्च । प्रजानातीति प्रज्ञ इति । इगुपज्ञाप्रीकिरः क इति कः अथ किमर्थ-मुभयं क्रियते, इह च प्रज्ञशब्दः पठ्यते मत्वर्थे च प्रज्ञाशब्दादणो विधीयते, यः प्रजानाति तस्य प्रज्ञास्ति, यस्य च प्रज्ञास्ति स प्रजानातीति, ततश्चान्यतरेणैव प्राज्ञ इति सिद्धमित्याशंक्य स्त्रियां विशेष इति दर्शयति । स्त्रियामित्यादि । विदन्षोडन्निति विभक्त्यन्तयोः पाठ एकत्वविवक्षार्थः वैचित्र्यार्थ इत्यन्ये, श्रोत्र शरीरे, यः श्रोत्रशब्दः शरीरे वर्त्तते ऽसौ अणमुत्पादयति श्रोत्रम्, अन्यत्र

श्रोत्रमिन्द्रियम् । जुह्वत्कृष्णमृगइति । कृष्णमृगे वर्तमानाज्जुह्वच्छब्दादण् प्रत्ययो भवति, जौह्वत: कृष्णमृग: अन्यत्र जुह्वत: अपर आह । कृष्णमृगे वर्तमानात्कृष्ण-शब्दादण् प्रत्ययो भवति कार्ष्णो मृग: अन्यत्र तु कृष्ण: जुह्वच्छब्दात्वविशेषे-णाण् भवतीति । सत्वं त्विति । सच्छब्दो मत्वन्त आगतनुमको गृह्यते, सत्वानेव सात्वत: ।

मृदस्तिकन् । प्रत्ययस्थादित्यैव सिद्धे तिकन इकारोच्चारणं यत्रापो लुक् क्रियते तदर्थं, पंचभिर्मृतिकाभि:क्रीत: पट: पंचमृतिक पठ: ।

सस्नौ प्रशंसायाम् । उत्तरसूत्रेन्यतरस्यांग्रहणादिति । मृच्छब्दस्य सामान्य-शब्दत्वान्मृदित्युक्ते प्रशंसाया अवगमाच्च, इह प्रशंसायां रूपबित्यस्यानन्तरं वृकज्येष्टाभ्यां तिल्तातिलौ च छन्दसि, मृदस्सस्नौ, तिकंश्चेति वक्तव्यं तथा न कृतमित्येव ।

बह्वल्यार्थाच्छस् कारकादन्यतरस्याम् । कारकाभिधायिनःशब्दादिति । पंचकपदो प्रातिपदिकात् त्रिकपदो सुबन्तातात् । गहादिषु मध्यमध्यमं चाण् चरण इत्यविशेषाभिधानेपि पृथ्वीमध्यस्य मध्यमभाव इत्युक्तमिह तु न तथेत्याह ।

अविशेषाभिधानाच्चेति । एवमादीति । आदिशब्देनापादानाधिकरणयोरुदाहरण-परिग्रहः । बहुभ्य आगच्छति बहुश आगच्छति, बहुषु निदधाति बहुशो निदधाति, एवमल्पेभ्यो ऽल्पशः अल्पेष्वल्पशः बहूनां स्वामीति शेषे षष्ठीविधानान्न कारका-भिधायी बहुशब्दः । पर्यायेभ्योपीति । अपिशब्दाद्विशेषेभ्योपि तत्र वृत्तौ पर्याय-स्योदाहरणं, विशेषस्य तु त्रिशो ददातीति वीप्साया अन्यत्र वीप्सायां तूत्तरेण सिद्धम् । आभ्युदयिकेष्विति । अभ्युदयप्रयोजनेषु अग्न्याधेयादिषु अनिष्टेषु

भयादिनिमित्तेषु दानेषु, प्रायिकं चैतन्मंगलवचनम्, अन्यत्रापि हि दृश्यते, अपेतापोढ-मुक्तपतितापत्रस्तैरल्पश इति कारकत्वं समासक्रियां प्रति पंचम्या:कर्मत्वात्तदभिधायित्वाच्चाल्पशब्दस्य द्रष्टव्यम्, उदीरितं चाल्पा पंचमी समस्यतइति ।

संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् । नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचने प्राप्ते तदपवाद: शस्विधीयते, कथं तर्ह्येकैकश: पितृसंयुक्तामिति शसुद्विर्वचनयो: सहप्रयोग: छन्दोवदृषय: कुर्वन्ति, यद्यत्र पारिभाषिकस्यैकवचनस्य ग्रहणं स्यात् सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो घटंघटं

ददातीत्यत्रापि स्यात् घटशब्दस्यैकवचनान्तत्वादित्यालोच्यान्वर्थस्यैकवचनस्यात्र ग्रहणमित्याह । एकोर्थ उच्यते येनेति । नन्वेवमपि स दोषस्तदवस्थ एव, एकवचनान्तस्यैकार्थत्वादित्यत आह । कार्षापणादयश्चेति । अनेन वृत्तिस्थैकार्थताऽश्रीयते न वाक्यगतेति दर्शयति, वृत्तौ च घटादयो जातिशब्दा अनेकार्था भवन्ति जातियोगस्यैकानेकसाधारणत्वात्, किं त्वभेदैकैत्वसंख्यामुपाददते, कार्षापणादयस्तु परिमाणवचना अकपरिमाणमर्थमाचक्षाणा न मात्रयापि न्यूनाधिकभावे

भवन्ति,वाक्ये तु काषार्पणौ कार्षापणा इत्येकशेषबलाददा: पादा माषा इतिवदेकजात्यन्वयरहितानेकार्थप्रतीति:वृत्तौ तु विभक्त्येकशेषयोरभावात्स एव केवलोऽकपरिमाणोऽर्थोऽवतिष्ठते अत: कार्षापणादय एवोदाहरणमिति जयादित्यो मन्यते,वामनस्तु जश्शसो: शिरित्यत्रोदाहरिष्यति,जसा सहचरितस्य शसो ग्रहणादिह न भवति, कुण्डशो ददाति,वनश: प्रविशतीति । स मन्यते जातिशब्दोपि यदार्थप्रकरणादिना वृत्तावेकार्थोभवति,भवत्येव तदा ततोपि

शसिति द्वयोर्द्वयोः स्वामीति कथं तर्हि

अव्रतानामविद्यानां जातिमात्रोपजीविनाम् ।
सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते ॥

इति । कथं च न स्याद् वीप्साया अभावादकारकत्वादनेकवचनत्वाच्च अयं ह्यत्रार्थः एवंभूतानां ब्राह्मणां सहस्रस्यापि परिषत्त्वं न विद्यतइति, नायमत्रार्थो यथा त्वमात्थ किं तर्हि सहस्रं सहस्रं ये समेतास्तेषामप्येवमूतानां परिषत्त्वं नास्तीति, तत्र समवायक्रियायां कर्तृत्वाद्वीप्सायाश्चाभावाच्चस्

भवति ॥

प्रतियोगे पंचम्यास्तसिः । प्रतिना कर्मप्रवचनीयेनेत्यादि । प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मादिति पंचमी । आद्यादिभ्य उपसंख्यानमिति । तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वमित्येतदत्र लिंगम् ।

अपादाने चाहीयरुहोः । सार्थाद्धीयतइति । ओहाक् त्यागे, कर्मण्यात्मनेपदं, यक् घुमास्थादिसूत्रेणेत्वं, कथं पुनः कर्मसंज्ञा, यावता कर्तुरीप्सिततम

कर्म, न चात्र सार्थः कर्तृसंज्ञकः किंतु ध्रुवत्वेन विवक्षितत्वादपादानसंज्ञको, माभूत्कर्तृसंज्ञा जहाति तावत्सार्थो देवदत्तं यदि न जलादपाय एव न संवर्तेत स्वातन्त्र्योपलक्षणं च कर्मसंज्ञायां कर्तृग्रहणं, कर्तृसंज्ञा भवतु मा वा भूत्, एवं चापादनस्यापि सतः सार्थस्य हाने यत्स्वातन्त्र्यं वास्तवं तदाश्रया कर्मसंज्ञा भवति, यद्येवं माषेष्वश्वं बध्नातीत्यत्र कर्मणोऽप्यश्वस्य वस्तुतो यद्भक्षणे स्वातन्त्र्यं तदाश्रया माषाणां कर्मसंज्ञा प्राप्नोति तस्मात्कर्मकर्तर्यत्र लकारः, कथमिह जहातिरपगमना-

यां वर्त्तते देवदत्तं सार्थो जहाति अपगमयतीत्यर्थः एकांव च सार्थस्यापगमना चैत च्छ्रुपघातादिना देवदत्तस्यापगमने तत्समर्थाचरणं,यदा तु दुःखादिना स्वयमेवापगच्छति तदा कर्मकर्तृत्वं ततश्च हीयतइति कोर्थः स्वयमेवापगच्छतीत्यर्थः पुनः कुतो हीयत इत्यपेक्षायां सार्थेन संबन्धः । विकारनिर्देश इति । विकृतिर्विकारः इह तु तद्धेतुत्वाद्यगभिप्रेतः तत्र हि घुमास्थादिसूत्रेणोत्वविधानाद्धातुरूपं विक्रियते, यका निर्देशो यस्य यकीत्वमस्ति,तस्य ग्रहणार्थमित्यर्थः ।

जिहीतेरिति । श्तिपो ङित्वाभावादीत्वानुपपत्तेर्जिहातेरिति पठितव्यं, तिङन्तानुकरणं वा जिहीतेरिति द्रष्टव्यम् । नैषा पंचमीति । यदन्तात्तसिः नैषा पंचमीत्यर्थः । किं तर्हि तृतीयेति । हेतौ करणे वा तृतीया, तदन्ताद्धीयमानपापयोगाच्चेति तसिरित्यर्थः । स्वरेण वर्णेन वा विवक्षितादर्थाद्धीन इत्यर्थः संपद्यते ।

अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्वकर्तरि तृतीयायाः । अतिक्रम्य ग्रहोतिग्रह इति । अतिशब्दोत्रातिक्रमणे वर्त्तत इति दर्शयति । अतिशब्दो हि ससाधनेप्यतिक्रमणे दृष्टः

तद्यथा तस्माद्ब्राह्मणे राजन्यवानत्यन्यं ब्राह्मणमिति,न वै देवा नमस्कार-
मतीति च तेन तस्यातिक्रमणमात्रे वृत्तिर्न संभवति । वृत्तेनातिगृह्यतइति ।
बहुष्वासीनेष्वन्यातिक्रमेणायमसाविति विज्ञायतइत्यर्थः तत्र वृत्तं करणम् ।
चारित्रेणेति । चरेर्वृति ह्रस्वश्च वेति णित्रन् प्रत्ययः चरित्रं चारित्रम् ।

हीयमानपापयोगाच्च ।उदाहरणेषु वृत्तस्य हीयमानेन पापेन च
योगःहेतौ करणे वा तृतीया,कर्त्ता त्वत्र बन्धुजनादिः ।चोपस्याविवक्षाया-

मित्यादि । कस्मादेवमित्याह । दोपे हीति ।

षष्ठ्या: व्याश्रये । नानापक्षसमाश्रयो व्याश्रय इति । तथा च हेतुमति चेत्यत्र भाष्ये प्रयोग:व्याश्रिताश्च भवन्ति, के चित्कंसभक्ता:के चिद्वासुदेवभक्ता इति ।देवा इत्यादि । अर्जुन इन्द्रपुत्र: कर्ण: सूर्यपुत्र: । षष्ठी चात्रेति ।पक्षशब्दस्तु तसौ सति न प्रयुज्यते गतार्थत्वात् ,नानापक्ष-समाश्रयणएवास्य विधानात् ॥

रोगाच्चापनयने । प्रवाहिकात इति । प्रवाहिकाशब्दात्प्रतीकारापेक्षया षष्ठी, तदन्तात्तसिः प्रतीकारशब्दस्य तु पूर्ववदप्रयोगः ।

अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः । वार्तिककारेण च्विविधावभूततद्भावग्रहणं कर्तव्यमित्युक्तं तदवश्यं कर्तव्यमिति मन्यमानः सूत्र एव प्रक्षिप्य व्याचष्टे । कारणस्येति । उपादानं निमित्तमसवायीति त्रीणि कारणानि, तत्रोपादानकारणस्येत्यर्थः । विकाररूपेणेति । कारणस्यैवोत्तरमव-

स्थान्तरं विकारस्तेन रूपेण तदात्मना ऽभूतस्याजातस्यापरिणतस्येत्यर्थः ।
तदात्मना विकारात्मना भावो जन्म परिणाम इत्यर्थः । अनेन कार्यकारण-
योरभेदो दर्शितः । यथा रज्जुः शिक्यमिति न तत्वान्तरम् अथ च न रज्जुमात्रे
शिक्यप्रतीतिःएवं हिरण्यमेव कुण्डलं, मृदेव घट, स्तन्तव एव पटो, दार्वेव यूपःअथ च
न हिरण्यादिमात्रे कुण्डलादिप्रतीतिः नो खलु कुण्डलं हिरण्यं न भवतीति कश्चि-
त्प्रत्येति, यदि च कुण्डलं हिरण्यं न भवति किं तर्हि हिरण्यं पिण्डः ननु सोऽपि

पिण्ड: एवं वृत्तमेवं दार्घमिति न किं च न हिरण्यं स्यात् तस्मादनुवृत्तं कारणं व्यावर्तमानस्त्ववस्थाभेदो विकार इति युक्तं, कुतः पुनरयमभूततद्भावविशेषो लभ्यते, न पुनरभूत्वा भवनमात्रं भवन्त्यस्मिन्दोत्रे शालय इति, तच्छब्दोपादानात्, येन रूपेण प्रागभूतं कारणं तेन रूपेण तस्य भावो ऽभूततद्भाव इति हि तस्यार्थः। अन्यथा ऽभूतभावइत्येव वाच्यं, तदपि वा न वक्तव्यं संपद्यकर्तृत्वादेव सिद्धेः यद्वा जन्मग्रहणएव कर्तव्ये ऽभूततद्भावइतिवचनाद्यथोक्तार्थलाभः सर्वथा यत्र प्रकृतिरेव

विकाररूपतामापद्यमाना विकाराभेदेन विवक्ष्यते तत्रैव प्रत्ययः तत्रैव हि दर्शितोऽ भूततद्भावः संभवति । संपद्यते: कर्तेति । शब्दात्मकस्य धातोः स्वरूपेण कर्त्रा संबन्धासंभवादर्थद्वारकमिदमभिधानं, सम्पद्यर्थस्य यः कर्ता स सम्पद्यकर्तेत्यर्थः अर्थकथनं चैतत्, विग्रहस्तु सपद्यश्चासौ कर्ता चेति, पाघ्राध्माधेट्दृशः शोऽस्मादेव निपातनात्संपदोऽपि भवति, दिवादित्वात् श्यन् क्वचित्तु सम्पद्यते कर्तेति तिङन्तं पठ्यते, यः सम्पद्यते कर्ता स सम्पद्यकर्तेत्यर्थः । शुक्लीकरोतीति । प्रकृतौ

विकारावस्थां प्राप्नुवत्यां वर्तमानाद्विकारशब्दात्स्वार्थे च्विप्रत्ययः इकारो वेरपृक्तस्येति सामान्यग्रहणार्थः चकारस्तु तदविघातार्थः प्रकृतेरन्तोदात्तार्थश्च, वकारस्य वेरपृक्तस्येति लोपः अस्य च्वावितीत्वम्, ऊर्यादिच्विडाचश्चेति निपातत्वेनाव्ययत्वात्सोर्लुक् ।नात्र प्रकृतिर्विवक्षितेति । प्रकृतिविवक्षायामेवाभूतत-द्भावः संभवतीत्युक्तम् । अभूततद्भावसामर्थ्यलभ्यमेवेति । यो विकाररूपेणाभूतः सन् विकारात्मना भवति स नियोगतस्तेन रूपेण सम्पद्यमानः सम्पद्कर्ता भवती-

त्येतत्सामर्थ्यं, यद्रूपान्तरेण सम्पद्यते न तदवश्यं कर्तृसंज्ञमेव भवतीत्यभिप्रायेणाह कारकान्तरसंपत्तौ माभूदिति । अदेवगृहे देवगृहे सम्पद्यतइति । अदेवगृहे प्रागभूद्यो वृक्षादि: स इदानीं तस्मिन्प्रदेशे देवालयीभूते देवगृहे सम्पद्यतइत्यर्थ: उदाहरण-दिक्चेयं वृत्तिकारेण दर्शिता । कृभ्वस्तियोगाभावाद्धिनैवात्र च्वि: प्रसज्यते, तस्मा-ददेवगृहे देवगृहे भवतीति प्रत्युदाहार्यम्, अत्र वृक्षादे: संपत्तिं प्रत्यधिकरणस्याप्य-देवगृहस्याभूततद्भावोस्त्येव, तस्य प्रागदेवगृहस्यापि संप्रति देवगृहत्वेन परिणामात्

एवं हि वृक्षादेस्तदाधारविशिष्टतयाऽभूततद्भावो यद्यपि वस्तुतः सम्पद्यकर्तृत्वमपि देवगृहस्यास्ति तथापि न तद्विवक्षितं किं तर्ह्याधारभाव एवेति भवत्युदाहरणम् । ननु चैवं सति शुक्लीकरोतीत्यत्रापि न स्याद् अत्रापि हि कारकान्तरस्य कर्मणः संपत्तिर्न कर्तुः अस्त्यत्र विशेषः कर्मव्यापारोपसर्जनं कर्तृव्यापारं करोतिराह कर्मव्यापारश्च संपत्तिः शुक्लं करोतीति, कोर्थः शुक्लं सम्पद्यमानं सम्पादयतीत्यर्थः ततश्च सम्पद्यकर्तृत्वमस्मिन्प्रयोगे शब्देनैवोपात्तम्, इतरत्र तु

वृक्षादेरेव सम्पद्यकर्तृत्वं शब्दं देवगृहस्य त्वार्थम् आधारभावस्व तु शाव्द इति न कश्चिद्दोष:, इह तर्हि कथं समीपीभवत्यभ्याशीभवत्यन्तिकीभवतीति, कथं च न स्यात्, नह्यसमीपं समीपं भवतीत्यत्रार्थ: किं तर्ह्यं समीपे स्थितं समीपे स्थितं भवतीति तात्स्थ्याताच्छब्द्यं भविष्यति ॥

अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च । अत्र सर्वविशेषणसंबन्धादित्यादि । यदि त्वभूततद्भावादीनां विशेषणानां मध्येऽन्यतमन्न संबध्येत

ततश्च्वेरपि विध्यर्थमेतत्स्यात् यतस्तु सर्वाणि विशेषणानि संबध्यन्ते ततो लोपमात्रमेव न प्राप्नोतीति तदर्थं वचनं न च्वेर्विधानार्थं, च्विश्च प्रत्यय इति तु पूर्वेणैव विहितस्य च्वेरनुवाद: कृतस्तत्संनियोगशिष्टत्वं लोपस्य दर्शयितुं, यदि पुनर्विशेषविहितेन बाधा माभूदिति च्विरप्यनेन विधीयेत तत उन्मनीकरोतीत्यादावनेन प्रत्ययो न स्याद् ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात्, ततश्चैतत्संनियोगशिष्टो लोपो न स्यात्, पूर्वेण तु केवल एव च्वि: स्यात्

तस्मात्पूर्वेण विहिते च्वौ परतो ऽरु: प्रभृतीनां लोपो भवतीत्येव सूत्रार्थः पूर्वेणैव च केवलेभ्यस्तदन्ताच्च च्विर्भवति ॥

विभाषा साति कार्त्स्न्ये । यदि प्रकृति: कृत्स्ना विकारतामापद्यत-इति । अभूततद्भावविषयं कार्त्स्न्यमाश्रीयतइति दर्शयति । विभाषाग्रहणं च्वे:प्रापकमिति । विकल्पार्थस्याप्यस्य प्रापयितव्यान्तराभावात् । ननु वाक्यं प्रापयितव्यं स्यात् तत्राह । प्रत्ययविकल्पस्त्विति । अपर आह । अनेकार्थत्वा-

न्निपातानां समुच्चयोर्थो, विभाषाग्रहणं च्वेः प्रापकमिति, विभाषाशब्दस्तु निपातो न भवति द्वयोर्विभाषयोर्मध्यइति विभक्तेर्दर्शनात्, किं तर्हि गुरोश्च हल इत्यकारप्रत्ययान्तः विभाष्यते विकल्प्यतइति विभाषेति ॥

अभिविधौ संपदा च । स कृभ्वस्तिभिरेव योगे भवतीति । विभाषाग्रहणस्य विकल्पार्थत्वात्स्वशास्त्रेणैव च्विर्भवतीति संपदायोगे तस्याप्रसंगात्, स्पष्टीकृतं चैतत्पूर्वग्रन्थे विभाषाग्रहणानुवृत्तेश्चिरप्यभ्यनुज्ञायतइति, समुच्चयार्थं तु

तस्मिन्ननेनैव च्विर्मवन्संपदापि योगे स्यादप्यनुज्ञायतइति चानुपपन्नं स्यात् । अथेति । उभयत्र व्याप्तिसंभवात्प्रश्नः । सर्वा प्रकृतिरिति । प्रकारकात्स्न्र्येत्र सर्वशब्दः यथा सर्वान्नीनो भिक्षुरिति । यथास्यां सेनायामित्यादि । अत्रापि प्रकारकात्स्न्र्यंएव सर्वशब्दः खड्गप्रासादीनामशेषाणां शस्त्राणामेकदेशेनाप्यग्न्यात्मभावोत्र विवक्षितो न त्वेकस्या अपि शस्त्रव्यक्तेः सर्वात्मना विकाररूपापत्तिः एवं वर्षासु लवणमित्यत्रापि । कात्स्न्र्यं त्वित्यादि । यत्रैकस्यापि द्रव्यस्य

सर्वात्मना विकाररूपापत्तिर्न कश्चिदवयवः परिहाप्यते तत्र कार्त्स्न्यं भवति, तस्मादर्थभेदादुभययुक्तं न त्वेकत्रैवान्यतरत्र संपदो ग्रहणं कृतमिति ।

तदधीनवचने । स्वामिसामान्यमित्यादि । इहाधिरीश्वरइति अधिशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, तेन योगे यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनमिति ईश्वर-वाचिनः सप्तमी, ईश्वरश्चेशितव्यापेक्षः, अधिशब्दश्चायं शौण्डादिषु पठ्यतइति सप्तमीसमासः ततोऽध्युत्तरपदलक्षणः खः तत्र कृते ब्रह्मदत्ताधीनाः पंचाला इति

सामानाधिकरण्यदर्शनादधिशब्दईशितव्यसामान्याभिधायी पंचालादयस्तु तद्वि-
शेषवचना इति गम्यते, ततश्च स्वामिसामान्यमीशितव्यसामान्यं च तदधीनशब्दे-
नोच्यते, तत्र स्वामिसामान्यं प्रकृत्यर्थः। सामान्यं च विशेषोपलक्षणार्थमिति।
विशेषवाचिभ्यः प्रत्ययो विज्ञायतइत्याह। स्वामिविशेषवाचिन इति।
देये त्रा च च। ब्राह्मणत्रा करोतीति। स्वरादिष्वयं त्रान्तः
पठितव्यः तेनाव्ययत्वात्सोर्लुक्, अपर आह। तत्रैव च्व्यर्थाश्चेति पठ्यते, तत्र

बहुवचननिर्देशादच्व्यर्थस्यापि त्राप्रत्ययस्य साहचर्येण परिग्रहादव्ययत्वमिति। राजसाद्भवतीति राष्ट्रमिति। पूर्वेण सातिरेव भवति।

देवमनुष्यपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्। सातीति निवृत्तमिति पूर्वसूत्रे चानुकृष्टत्वात् कृभ्वस्तियोगइति न संबुध्यतइति तदर्थमत्र स्वरितत्वं कर्त्तव्यं, स्वरिते सति नाधिकार इत्ययं च पदा आश्रयणीयो मण्डूकप्लुत्योत्तरत्र संबन्धः संपदा चेत्येतत्तु सर्वथैवं निवृत्तत्वान्न संबध्यते॥

अव्यक्तानुकरणाद्द्व्यजवरार्द्धादनितौ डाच् ।यत्र ध्वनावित्यादि ।
यद्यप्यनुकार्यमेव रूपमनुकरणे वर्णविशेषरूपेण प्रकाशते तथाप्यव्यक्तानुकरणस्यात
इतावित्यनुकरणस्थस्याच्छब्दस्य पररूपं विधत्ते, ध्वनिमात्रसाम्येन तु तस्यानुकरण-
मुच्यते ।अवर शब्दोपकर्षइति । अपकर्षो न्यूनता, प्रवृत्तिनिमित्तकथनं चैतत्, अपकृष्टं
त्ववरशब्दस्यार्थः । यस्यापकर्षः क्रियमाणइत्यादि । अत्रापकर्षो विभागः
समप्रविभागैर्द्धशब्दः, अवरत्वं चाच्कृतमेव द्व्यच्संनिधानात् यस्मिन्विभज्य निरूप्यमाणे

सुष्ठुन्यूनमपि अल्पमपि अर्द्धं द्व्यच्छब्दवत्संपद्यते न ततो न्यूनमधिकं तु संभवतु मा वा भूत्तद्‌व्यजवरार्द्धमित्यर्थः ।यस्येत्यादि । यदि त्वकृते द्विर्वचने यस्य द्व्यजवरार्द्धता ततो डाज् भवतीति विज्ञायते,तदा पटच्छब्दादेर्न स्यादिति भावः । नन्वेवं संति डाचि परभूते तदाश्रये द्विवचने द्व्यजवरार्द्धता भवति तस्यां च सत्यां डाचा भवितव्यमितीतरेतराश्रयं प्राप्नोति, तत्राह । डाचि बहुलमितीत्यादि ।सत्यं परसप्तम्यां स्यादेष दोषो विषयसप्तमी त्वेषा ततो न दोष इत्यर्थः ।

उदाहरणे परभागस्य टिलोप: नित्यमाम्रेडिते डाचीति पूर्वतकारस्य परादेश्च पकारस्य पररूपमेकं पकार: द्वितीय उदहरणे दकार: ।दृषत्करोतीति । व्यक्तागुकरणमेतत् प्रकरणादिना चानुकरणत्वानुगति: ।खरटखरटाकरोतीति । खरटदित्यस्य द्विर्वचनादि पूर्ववत् द्व्यजर्धादित्युच्यमानेत्र न स्यात्,नह्यत्रार्द्धं द्व्यचकं किं तर्हि त्र्यच्कम्अवरग्रहणे तु सति भवति न्यूननिवृत्यर्थत्वादवरशब्दस्य ।पटिति करोतीति ।अव्यक्तानुकरणस्यात इताविति अच्छब्दस्य पररूपत्वं,यद्यत्र स्याद्

डाजन्तस्य गतित्वं स्यादिति शव्दमनुच्चार्य करोतिरनन्तरं स्यादितश्च,ततः परःएकाचूत्वादस्य प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धमुदात्तत्वं लोहितादिडाजभ्य इत्यत्रापि डाभ्य इत्युच्यमानेपि न कश्चिद्दोषःइडायां डाशव्दोनर्थकः नाभा पृथिव्या इत्यादौ सुबादेशस्यापि डाशव्दस्याग्रहणं,छन्दसि ततःक्यषोऽदर्शनात्, तस्मान्नार्थश्चकारेण तत्राह । चकार इत्यादि । पटपटा असीति स्थिते तिङ्डतिङ इति निघात,एकादेशः अत्रासति चकारे स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति पक्षे

स्वरितः स्यात् चित्करणसामर्थ्यात्तु चिदचितोरेकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्ततवद्भावाच्चि त्स्वरेणान्तोदात्त एव भवति । स स्वार्थिको विज्ञेय इति । अर्थान्तरस्याभावात्, स्वार्थे तु यकारो ऽस्मादेव निपातनाद्विज्ञेयः ॥

कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात् कृषौ । कृषावभिधेयायामिति । कस्याभिधेयायां, द्वितीयादिशब्दानां डाजन्तानां कृञश्च, तद्दर्शयति । द्वितीयं कर्षणं विलेखनं करोतीत्यर्थं इति । प्रतिलोमं कर्षतीत्यर्थ इति । शम्बशब्दस्यात्र प्रातिलोम्ये

वृत्तिः कृष्णश्चकर्षणे ।सह बीजेनेति । बीजशब्दस्य बीजावापसहिते विलेखने वृत्ते-रयमर्थो भवति ॥

संख्यायाश्च गुणान्तायाः ।संख्यावाचिनःशब्दस्येति ।एतेन संख्याया इत्यस्य षष्ठ्यान्ततां दर्शयति ।गुणान्तेति ।व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिरन्तशब्दश्च समीपवचन इत्याह । गुणशब्दोन्तेसमीपइति । अन्तशब्दस्य संख्याया इत्येतदपेक्षमाणस्यापि संबन्धिशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात्समासःनिपातनाच्च सप्तम्यन्त-

स्यापि तस्य परनिपात:यत्रेत्यनेन प्रकृतिर्निर्दिश्यते,सेत्यादिना प्रकृतिसंख्या,गुणान्तेत्युच्यते संख्याशब्दस्यान्ते गुणशब्दो यस्या:सा तथोक्ता, अत्रापि गमकत्वात्समास: तादृशादिति ।शंख्याशब्दसमीपवर्तिगुणशब्दादित्यर्थ: । अन्तशब्दश्चायं नियतमेव परत्वविशिष्टं सामीप्यमाचष्टे न सामीप्यमात्रं तेन गुण विंशतिरित्यादौ पूर्वभूते गुणशब्देऽतिप्रसंगो नोद्भावनीयोऽनभिधानाद्वाऽत्र प्रत्ययाभाव: ।द्विगुणं विलेखनं करोति क्षेत्रस्येति ।अत्र विलेखनशब्दस्य कृदन्तस्य प्रयोगात्कृद्योगलक्षणा

षष्ठी क्षेत्राद्भवति,उत्पन्ने तु तद्धिते तदभावाद् द्वितीयैव भवति, अथैवं कस्मान्न व्याख्यायते संख्याया इति पंचमी अन्तशब्दोवयववचन:संख्यावाचिन: परो यो गुणशब्दस्तदन्ताया:प्रकृतेरिति,उच्यते,एवं हि सति गुणान्ताया एव संख्याया इति विशेषणं स्यात्र गुणशब्दस्य समासे गुणभूतस्य एवं तर्हि माभूदन्तग्रहणं संख्याया गुणादित्येवास्तु,व्यधिकरणे च पंचम्यौ,संख्याया,परो यो गुणशब्दस्त-स्मादिति,एवमपि वाक्ये प्रसंग: पंच गुणान्करोतीति,विपर्ययश्च समाव्येत गुणशब्द

ात्परा या संख्या तदन्तादिति, एवं तर्हि संख्यादेर्गुणादित्येवास्तु, सत्यं, तथा तु न कृतमित्येव, प्रत्युत यथान्यासे द्विगुणभागं क्षेत्रं करोतीत्यत्रापि प्रसंगः ।

समयाच्च यापनायाम् । समया करोतीति । अद्य वै पारवश्यं श्वः परश्वो वास्य समय इत्येवं यो बहुषु दिवसेषु अतिवर्त्तते स एवमुच्यते । समयं करोतीति । समयो नियमः संगमो वा, समयनं समय इति ।

सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने । पतत्यनेनेति पत्रं शराणां पुंखगतो बर्हः ।

सपत्रं शरमिति । सह पत्रेण वर्त्तइति सपत्रः आपुङ्खान्मृगशरीरं शरं प्रवेशयतीत्यर्थः । निष्पत्राकरोतीति । निर्गतं पत्रमस्मान्निष्पन्नं मृगं, करोतीति, यथास्य शरीरे पुंखप्रदेशोऽपि न लगति तथा शरं शरीरान्निष्क्रामयतीत्यर्थः । सपत्रं वृत्तमिति । पत्राणि पर्णानि । जलसेचनत इति । कर्तृकरणे कृता बहुलमिति । तृतीया समासः भूमिशोधक इति । नित्यं क्रीडाजीविकयोरिति जीविकायां षष्ठीसमासः ॥

निष्कुलान्निष्कोषणे । निष्कुलाकरोतीति । निष्कोशितं कुलमन्तरवयवानामस्मादिति बहुव्रीहौ डाच् ॥

सुखप्रियादानुलोम्ये । आराध्यचित्तानुवर्तनमिति । आराध्याः स्वाम्यादयस्तेषामिष्टानिष्टकरणाकरणाभ्यां यच्चित्तस्यानुवर्तनमाराधनं तदानुलोम्यम् । प्रियं करोत्योषधपानमिति । प्रीतिः प्रियं, घञर्थे कः ॥

दुःखात्प्रातिलोम्ये । चित्तपीडनमिति । स्वाम्यादेर्यदनिष्टस्याचरणेनेष्टस्याकरणेन वा चित्तस्य पीडनं तत्प्रातिलोम्यम् ।

शूलात्पाके । शूलं करोति कदन्नमिति । शूलमुदरतोदः, कुत्सितमन्नं कदन्नं

सत्यादशपथे । सत्सु साधु सत्यं, प्राग्घितीये यति प्राप्तेस्मादेव निपातनाद्य:अन्तोदातो हि सत्यशब्द: सत्येनोत्तमितामूमि: ऋतं च सत्यं चेति, शपेरथ: शपथ:भाण्डं रत्नादि द्रव्यजातम् । तथ्यमिति ।तथैवं तथ्यं,पादार्घाभ्यां चेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्स्वार्थे यत् ।

मुद्रात्परिवापणे ।परिवापणमिति ।कर्मव्यापारमात्रवाचिनो वपेर्हेतुमण्णिचि ल्युट्, मांगल्यं मुण्डनं करोतीत्यर्थ: ।चौलदीक्षादौ भद्राच्चेति

दकव्यमिति । मद्रादित्यर्थग्रहणमिति तु व्याख्याने मंगलादिभ्योपि स्यात् ।

समासान्ताः । अवयववचनोन्तशब्द इत्याह । अवयवा एकदेशा इति । समीपवचनस्तु न गृह्यते प्रत्ययपरत्वेनैव सिद्धत्वात्, अवयववचनं चान्तशब्दमाश्रयता समासार्थादुत्तरपदादकृतस्व समासे समासान्ता भवन्तीत्युक्तं भवति, एवं हि ते समासस्यैकदेशा भवन्ति, यदि प्रागेव तान्प्रत्ययान्कृत्वा तदन्तेन समासः क्रियेत तथा च न कपीत्यत्र वक्ष्यति समासार्थे ह्युत्तरपदे कपि कृते पश्चात्समासेन भवितव्य-

मिति, ये पुनरत्र पक्षे दोषास्ते इयाप्सूत्रस्थ प्रतिविहिता :अधिराजमुपराज-
मिति, विभक्त्यर्थे सामीप्ये चाव्ययीभाव :अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्य: अनश्चेति
टच् ।द्विपुरीति ।समाहारद्वन्द्व: ।ऋक्पूरब्धूरित्यकार: । कोषश्च निषच्च
कोषनिषदं,स्रुक्च त्वक् च स्रुक्त्वचं द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारइति टच् ।
विगतो धुर: प्रगतोधुर इति । प्रादिसमास: ।तत्पुरुषे तुल्यार्थत्येण स्वरो
भवतीति । पूर्वपदप्रकृतिस्वर :पूर्वपदं चात्र निपाता आद्युदात्ता उपसर्गाश्चाभिव-

जैमित्याद्युदात्तं, उच्चैर्नीचैः शब्दौ स्वरादिष्वन्तोदात्तौ पठितौ ।अथ समासग्रहणं किमर्थं यावता बहुव्रीहौ संख्येये, तत्पुरुषस्यांगुलेःअव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः द्वन्द्वाच्चुदषहान्तादिति प्रायेण समासविशेषग्रहणमस्ति,यत्रापि नास्ति तत्रापि संघात एव गृह्यते,यथाच्च प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्न इति,यत्र तर्हितदुभयं नास्ति ऋक्पूरब्धूरित्यादौ तदर्थं समासग्रहणमिति॥

न पूजनात् ।यान् शब्दानुपादायेति ।पूजनवचनात्समासान्तो न

भवतीत्ययमर्थो न भवति, परिगणिताभ्य एव प्रकृतिभ्यः समासान्तविधानात् तत्र च पूजनार्थस्य कस्य चिदभावात्, अभावे प्रतिषेधानुपपत्तेः सुराजेत्यादौ प्रादिसमासः। पूजायां स्वतिग्रहणमिति ।पूजनग्रहणमपि कर्तव्यमेव अवदोपणोतिक्रमणे च वर्तमानयोः स्वत्योर्ग्रहणं माभूदिति । प्राग्बहुव्रीहिग्रहणं चेति बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरित्यतः प्रागयमधिकार इति वक्तव्यमित्यर्थः ।

किमः क्षेपे । किंराजेति ।किं क्षेपइति समासः । कस्य राजा किंराज

इति । प्रश्नेत्र किंशब्द: दीपइति शक्यमकर्तुं कस्मादत्र न भवति, लक्षणप्रतिपदोक्तयो:प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणामिति, कश्चिदाह दीपग्रहणेनैतज्ज्ञापयति इयमिह परिभाषा नोपतिष्ठतइति तेन निन्दिता धूरस्य शकटस्य किंधू:शकटमिति बहुव्रीहावपि प्रतिषेध: सिद्धो भवतीति तद्भाष्यविरोधादुपेक्ष्यं, तस्माद्विस्पष्टार्थं दीपग्रहणम् ।

बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् । बहुव्रीहाविति सुब्व्यत्ययेन पंचम्यर्थे सप्तमी । तस्येदं ग्रहणामिति । तस्यैव संख्येये वृत्ते: योपि वार्थे वर्त्तते द्वित्रा:

पंचषा इति, यौपि सुजर्थं द्विदशास्त्रिदशा इति तावुभावपि संख्येयस्व वर्त्तेते संख्येयस्थस्यैव वार्थस्य सुजर्थस्य चाभिधानात् । उपदशा इत्यादौ टिलोपः उपविंशा इत्यत्र तिविंशतेर्डितीति तिलोपः द्योरकारयोरतो गुणे पररूपत्वम् चित्रगुरिति ।गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः । संख्येयइति शक्यमवक्तुम्, इह कस्मान्न भवति [illegible] चित्रगुरिति, नञिवयुक्तन्यायेन बहुगणप्रतिषेधात्तत्सदृशविज्ञाने सति संख्योत्तरपदो बहुव्रीहिर्ग्रहिष्यते, स्यादेतत् । वैपुल्यवचनोपि बहुशब्दोस्ति न

संख्यापदमेव, गणशब्दोपि संघवचनोप्यस्ति,तस्मादशक्यं बहुगणासादृश्येन संख्योत्तरपदं ग्रहीतुमिति,तत्र परस्परसाहचर्यात्संख्यापदयोरेव पर्युदासात् तस्मात्प्रसज्यप्रतिषेधेपि समाससंभवात्सादृश्यस्य चानवस्थितत्वात्संख्येयग्रहणं कृतम् । उपबहव उपगणा इति । अनियतप्रचयवचनयोरपि बहुगणशब्दयोरर्थप्रकरणादिना यदा विशिष्टेष्वेव दशादिषु वृत्तिस्तदा तत्समीपगता नवादय उपबहव इत्यविरुद्धं बहुवचनम् । अत्रेति । उपगणा इत्यत्र । स्वरे विशेष इति । डचि सत्यन्तो-

दात्तत्वं स्यात् तस्मिंस्त्वसति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वमेव भवति ।संख्याया-स्तत्पुरुषस्येति । तत्पुरुषस्यावयवभूतं यत्संख्यावाच्युत्तरपदं तस्मादित्यर्थः निस्त्रिंशाद्यर्थमिति ।आदिशब्दः प्रकारे,अव्ययादयःसंख्यान्तास्तत्पुरुषा निस्त्रिंशप्रकाराःगोविंशतिरित्यादौ न भवति । निस्त्रिंशानिवर्षाणीति । त्रिंशल्लक्षणायाःसंख्याया निर्गतानि अधिकानि एकत्रिंशदादीनीत्यर्थः । निर्गतस्त्रिंशतोंगुलिभ्य इति ।ततोपि दीर्घतर इत्यर्थः । रूढिशब्दस्येयं यथा-

कथंचिद्व्युत्पत्तिः । डपश्चित्करणं स्वरार्थमन्यथा समासार्थादुत्तरपदात्प्रत्यये कृते पश्चाद्बहुव्रीहौ सतिशिष्टः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् इदमेव चित्करणं लिंग समासार्थादुत्तरपदात्समासान्ते कृते पश्चात्समास इति,अन्यथा प्रत्ययस्वर स्व सतिशिष्टः स्वरः स्यात् । यस्तु मन्यते कृते समासे समासान्तग्रहणसामर्थ्या-च्चागमवत्तद्ग्रहणेन गृह्यतइति तस्यापि ज्ञापकार्थं चित्करणं,स्वरविधेःप्रागेव समासान्तो भवतीति,तेन महाधुर इत्यादौ बहुव्रीहिस्वरो भवति ॥

ऋक्पूरब्धू:पथामानक्षे ।सामर्थ्यादिति ।धुर स्वादोण संबन्धोऽस्ति नेतरेषामित्येतत्सामर्थ्यम् । एतद्विशेषणमिति । अनक्षइत्यत्रोत्तरपदार्थ एतदा प्रत्यवमृश्यते,अत स्वाह । अक्षसंबन्धिनी या धूरिति । सूत्रे त्वक्षस्य धूरपेक्षयाऽधिकरणत्वादनक्षइति सप्तमी । चक्रसंबद्ध: काष्ठविशेषो रथाद्यवयवोऽक्ष: तत्संबन्धिनी धूस्तस्यां न भवतीत्यर्थ: ।यदि त्वक्षे समासार्थे न भवतीति विज्ञायेत इहैव प्रतिषेध: स्यात् दृढा धूरस्य दृढधूरक्ष इति,इह तु न स्यादक्षस्य।

घूरदाघूरिति, अथाप्येवं विज्ञायेत अदो पूर्वपदे न भवतीति, एवमपीहैव प्रतिषेधः स्यादद्दाघूरिति इह तु न स्याद्दृढघूरदा इति, तस्माद्व्याप्तिन्यायादुक्त स्वार्थो न्याय्यः। अर्द्धर्च इति। अर्धं नपुंसक मिति समासे अर्द्धर्चाः पुंसि चेति पुल्लिंगत्वम्। बह्वृच इति। बहुव्रीहि। ललाटपुरं नान्दीपुरमिति। षष्ठीसमासे परवल्लिंगता तु न भवति लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्य, यद्यप्यकारान्तेन पुरशब्देन समासे कृते एतत्सिद्ध्यति तथापि व्यंजनान्तेन समासे तस्य श्रवणं माभूदिति

पूर्वग्रहणम् । द्वीपं समीपमिति।द्विर्गता आपोऽस्मिन्निति बहुव्रीहि: द्व्यन्त-रुपसर्गेभ्योप ईदितीत्वं,राजधुरादय: षष्ठीसमासा: महाधुर इति । बहुव्रीहि स्त्रिया: पुंवदिति पुंवद्भाव: आन्महत इत्यात्वम् । अनृचो माणवक इत्यादि ऋगन्तस्य बहुव्रीहेर्न पूर्वस्यन्माणवकस्वाभिधेये प्रत्यय इष्यते, तथा बहुपूर्वपदस्य चरणाख्यायामेवेत्यर्थ: । अनृक्कं साम बह्वृक्कं सूक्तमिति ।शेषाद्विभाषेति कप्, चो:कुरिति कुत्वम् ॥

अच् प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्न: ।प्रतिसाममित्यादौ प्रादिसमासौ बहुव्रीहिरव्ययीभावश्च यथासंभव वेदितव्या ।कृष्णोदकपाण्डुपूर्वाया इति । कृष्णादिशब्दा:पूर्वं यस्यास्तस्या भूमेरच् प्रत्यय: स्मृत: कृष्णा भूमिरस्मिन् कृष्णभूमो देश: उदीची भूमिरस्मिन्नुदग्भूमो देश:, क: पुनरसौ पृथिव्या दक्षिणसीमा भूमिशब्दो वा तद्विशेषे सस्यसंपन्ने द्रष्टव्य: यस्य दक्षिणत:खिल: स देश उदग्भूम: ।गोदावर्याश्च नद्याश्चाच् प्रत्यय: स्मृत: । ते यदि संख्याया

उत्तरे भवत: । पंचगोदावरं पंचनदं, नदीभिश्चेति समाहारे ऽव्ययीभाव: । पद्मनाभ इति । पद्माकारो नाभिरस्येति प्रथमान्तयोर्बहुव्रीहि: पद्मं नाभावस्येति विग्रहे गड्वादिषु दर्शनात्सप्तम्या: परनिपात: ऊर्णनाभ इति । ङ्यापो: संज्ञाछन्दसोर्बहुलमित्यूर्णा शब्दस्य ह्रस्व: । तदेतदिति । कृष्णाभादिकम् योगविभागेनेति अत एव प्राक् प्रत्ययनिर्देश: कृत: ।

अदणो ऽदर्शनात् । अदर्शनादिति वचनाददणीवादणीत्यदिासदृशार्थवृत्तिरिहादिाशब्द उपात्त: । लवणादणं पुष्करादणमिति । लवणमदणीव पुष्करमदणी-

वेत्युपमितं व्याघ्रादिभिरिति समास: । कथमित्यादि । ननु दर्शनादन्यत्र योदिशब्दस्तदन्तादित्युक्तं,गवादाकबरादायोश्च समुदायो दर्शनवचनो नादिशब्द इति कात्रानुपपत्ति: सत्यम्,अदयन्तादादर्शनादिति सूत्रार्थ:कस्मान्न भवतीति मन्यमानस्यायं प्रश्नो द्रष्टव्य: । चक्षु: पर्याय इति ।तस्य प्रसिद्धतरत्वादिति भाव: ॥

अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मनसादिभ्रुववारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तंदिवरात्रिंदिवाहर्दिवसरजसनिश्श्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्य-

जुषजातोदामहोक्षावृद्धोक्षापशुनगोष्ठश्वा: । समासव्यवस्थापीति ।क्वचिद्बहु-व्रीहेरेव, क्वचिद् द्वन्द्वादेवेत्येवमादिको नियमो व्यवस्था, अपिशब्दादन्यदपि टिलोपादिकं तन्निपातनादेव ।स्त्रिया: पुमानिति ।स्त्रियं प्रति पुमान् शूर इत्यर्थ: । अक्षिभ्रुवमिति ।प्राण्यंगत्वादेकवद्भाव: ।दारगवमिति ।सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवति । सप्तम्यर्थे वृत्त्योरव्यययो: समासोपि निपातनादेवेति । चार्थेन योगाभावात्, नहि भवति इह च एवं चेति ।अहर्दिवमिति । रोसुपीति

रेफः । कथमनयोर्द्वन्द्व इति । न कथं चित्,विरूपाणामपि समानार्थानामेक-
शेषारम्भात् वीप्सायामित्यादि । चार्थे विधीयमानो वीप्सायां न प्राप्नोति
एकशेषारम्भाच्च,तस्माद्वीप्सायां द्वन्द्वो निपात्यते,वीप्साद्योतनाच्चैकेन
गतार्थत्वमपि नाशंकनीयं यथा द्विर्वचने ग्रामोग्रामो रमणीय इति ।सरजसमिति
अव्ययीभावे चाकालइति सहस्य सभाव: । निःश्रेयसमिति ।प्रादिसमास: ।
निःश्रेयस्क इति ।निश्चितं श्रेयोनेनेति बहुव्रीहि: शेषलक्षण: कप्,सोपदादा-

विति सत्वम् ।ऋग्यजुरन्नुग्घद्दति । य ऋचो यजूंषि मन्यते,त्र्यो वा चत्वारो वा त्रिचुतरा चतुर्णां समीपउपचतुरा: बहुव्रीहौ संख्येयइति प्राप्तस्य डचो-पवादोऽज्विधीयते ॥

ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चस: । वर्चो दीप्ति: ।उदाहरणेषु षष्ठी समास:।

अवसमन्धेभ्यस्तमस: ।अवतंग तमोवतमसं,संततं तम:संतमसं, प्रादिसमासौ अन्धं करोति अन्धयति,अन्धयते: पचाद्यच्,अन्धं,तच्च तत्तमश्च अन्धतमसम् ॥

श्वसो वसीयः श्रेयसः ।वसुशब्दात्प्रशस्तवचनादीयसुन्,वसीयः,प्रशस्यस्य श्रः श्रेयः स्वभावाच्चेत्यादि ।यद्यपि श्व श्वः शब्दोन्यत्र कालविशेषे वर्त्तते तथापीह समासे उत्तरपदार्थप्रशंसामाशीर्विषयामाचष्टे,कुतः स्वभावात्,अस्यैवेति श्वः श्रेयसशब्दस्येत्यर्थः ।

अन्ववतप्ताद्रहसः ।रहः शब्दोयमप्रकाशे वर्त्तते ।अनुगतं रह इति प्रादि-समासः अनुगतं रहोस्मिन्निति बहुव्रीहिर्वा,स्वमवहीनं रहः अवहीनं रहोस्मि-न्निति अवरहसं,तप्तं च तद्रहश्च तप्तरहसम्,अत्यन्तं रह इत्यर्थः ॥

प्रेतरु रस: सप्तमीस्थात् । सप्तम्यर्थे वर्त्तत इति । नलन्चदुर :शब्दस्य सप्तमीस्थत्वं नामेति भाव: ।

अनुगवमायामे । आयामेऽभिधेय इति । प्रवृत्तिनिमित्तमायामस्तद्वति तु पर्यवसानं मत्वर्थीयाकारान्तो वा आयामशब्द: आयामवत्यभिधेय इत्यर्थ: अन्यथाऽनुगवं यानमिति सामानाधिकरण्यं न स्यात् । यस्य चायाम् इति समास इति । ननु तत्र लक्षणेनेति वर्त्तते, सत्यम् । इहापि बाह्यं यानं प्रति

गवामस्त्येव लक्षणाभाव: अनुशब्दात्प्रत्ययेभिधातव्ये निपातनाश्रयणं प्रसिद्ध्युपसंग्रहार्थं तेन यद्गवांवाह्यं तत्रैव भवति ॥

द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदि: । समासश्च निपात्यतइति । लक्षणाभावात् यावती प्रकृतावित्यादिना निपातनस्य विषयं दर्शयति, यस्मिन्कर्मंस्युपदिष्टा धर्मा:कर्मान्तरेणोपजीव्यन्ते सा प्रकृतिर्ज्योतिष्टोमादि: येनोपजीव्यते सा विकृति: । कस्यां चिद्विकृताविति । अश्वमेधादौ । द्विस्तावेति । तावतीशब्देन तत्संबन्धिन्या वृत्तिर्लक्ष्यते, सैव च द्विशब्दन

संख्यायाइति सुच् प्रत्ययः परस्परसामर्थ्यं च, द्विस्तावतीत्यसमासोयं, सूत्रे लिंगमविवक्षितं, द्विस्तावोग्निरित्यपि दृश्यते, न चात्राग्निरभिधीयते न वेदिः अग्निरपि वेदिरेव, उत्तरवेदिविकारत्वात् उत्तरवेद्यामग्निश्चीयतइति-वचनात् ।

उपसर्गादध्वनः । अध्वशब्दस्याक्रियावचनत्वात्तं प्रत्युपसर्ग संज्ञाभावा-दुपसर्गग्रहणं प्राद्युपलक्षणम् ।

तत्पुरुषस्यांगुले: संख्याव्ययादे: । अंगुलिशब्दान्तस्येत्यादि । सर्वत्र समासान्तसंबन्धे षष्ठी ।

अह: सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रे: । अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थमिति । न तु तत्पुरुषार्थं मुख्यार्थवृत्त्योस्तत्पुरुषासंभवात्, नह्यस्ति संभवोऽहश्चासौ रात्रिश्चेति, नाप्यह्नोरात्रिरित्यस्ति, यदि तु रात्रिशब्देनतद्गुणमहरुच्यतेऽहाशब्देन तद्गुणा रात्रिस्तत:संभवेदपि विशेषणसमास:, गौणार्थता न भवति, न च

मुख्ये संभवति गौणस्य ग्रहणं युक्तं तस्मादहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थं तथा च हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च छन्दसी ति द्वन्द्वे समासान्तो निर्दिष्टः ।अहोरात्र इति। समाहारद्वन्द्वः रात्राह्नाहाः पुंसि अह्नोऽह्न त्वे रूपरात्रिरथन्तरेष्विति नकारस्य रु त्वं, तस्य हशि चे त्युत्वम् ।द्विरात्र इति ।समाहारे द्विगुः ।नीरात्र इति । प्रादिसमासः ढ्लोपे पूर्वस्य दीर्घोणः॥

अह्नोऽह्न एतेभ्यः । तस्मिन्परभूतइति ।समासान्तप्रकरणात्तत्र परतो ऽ

यमादेशो विज्ञायते न तदपवाद: स च टजेव विहित इति सामर्थ्यादियमर्थो लभ्यते, व्याख्यानाच्चाद्यादेश:स्वयं समासान्तो न विज्ञायते ऊधसोनङि-त्यादिवत् । सामर्थ्याच्चेत्यादि ।सामर्थ्यमेव दर्शयति ।नहीति ।एकशेष वि-धानाद् द्वन्द्वस्तावन्न संभवति, तेनैव तस्यासंबन्धान्न षष्ठीसमास: नापि विशेषणसमास: नहि तदेव तस्य विशेषणं संभवति, एतेन बहुव्रीहिर्व्याख्यात: द्व्यह इति ।तद्धितार्थे समास:, तत्र भव इत्यण तस्य द्विगोर्लुगनपत्यइति लुक् ।

सर्वाह्णि इति । अह्नोदन्तादिति णत्वम् । अह्नोह्ववचनानर्थक्यम्अहृष्टखो नियम-
वचनात् अह्न एतेभ्य इत्येतावदेव सूत्रं कर्तव्यम्, अजनुवर्त्तते, एतेभ्यः परो यो ऽहन्शब्द-
स्ततोऽज् भवति टचोपवादः तत्राचि कृतेऽह्रष्टखोरेवेति नियमाट्टिलोपाभावेऽल्लोपे
सति द्व्यह्न इत्यादि सिध्यति, रात्राह्नाहाः पुंसीति वचनात् स्त्रियां प्रवृत्त्यभावा-
ट्टजचोरविशेषः एतेभ्य इति वचनं संख्याव्ययार्थमितरथा चानुकृष्टत्वान्न
संबद्ध्येत ॥

[illegible] ।

नसंख्यादे:समाहारे । संख्यादेरिति न वक्तव्यमन्यस्य समाहारे वृत्यसंभवात् ।

उत्तमैकाभ्यां च । केचित्त्वित्यादि ।यथा प्रथमयोरिति प्रथमाद्वितीययोर्ग्रहणं द्विवचननिर्देशात् तथैवात्राप्युत्तमग्रहणसामर्थ्यादुपोत्तमोत्तमयोर्द्वयोरपि ग्रहणमिति तेषामभिप्राय: अत्र पक्षे उत्तमौ द्वावेकश्चापर इति बहुवचनप्रसंगात्सौत्रो द्विवचननिर्देश: एकशब्दस्यापूर्वनिपातोल्पाच्तरमित्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थ: ॥

राजाहस्सखिभ्यष्टच् ।इह कस्मादिति । किं च स्याद्यद्यत्र टच् स्यात् भस्याढे तद्धितइति पुंवद्भावेन ङीपि निवृत्ते टचि टिलोपे सति टित्वान्ङीपि मद्राराजीति स्यान्मद्रराजीति चेष्यते, तस्मादत्र टचोनुत्पत्तिर्वक्तव्येति भावः । टचश्चित्करणमन्तोदात्तार्थमन्यथा प्रत्ययस्य समासैकदेशत्वाद्विधुरः प्रधुर इत्यादाविव प्रत्ययस्वरोऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बाध्येत ॥

गोरतद्धितलुकि । पंचगवमिति ।समाहारे द्विगुः । पंचगुरित्यत्र तद्धितार्थे । पंचगवरूप्यं पंचगवमयमिति ।यथात्र द्विगोर्लुगनपत्यइति रूप्यमयटोर्लुग

भवति तथा तत्रैवोक्तम् ।

अग्राख्यायामुरसः ।अग्राख्यायामिति पंचम्यर्थे सप्तमी,पंचम्यन्तेनोरःशब्देन सामानाधिकरण्यात्,सामानाधिकरण्यं तु स चेदुरः शब्द इत्यादिना दर्शितम् ।

अतेः शुनः । जवन इत्यर्थे इत्यादि ।विषयविशेषादियमर्थव्यवस्था श्वशब्दस्य ।

उपमानादप्राणिषु ।अश्वालोष्ट इति ।अत्र नञस्तत्पुरुषादिति प्रतिषेधेन भाव्यं,तस्मान्निःश्वालोष्टइति प्रत्युदाहर्तव्यम् ॥

खार्या: प्राचाम् । द्विखारीति ।टजभावपक्षे नपुंसकह्रस्वत्वम् ।अयं योग: शक्योऽवक्तुं कथं द्विखारं त्रिखारमिति, खारीशब्देन समानार्थ: खारशब्दोऽस्ति,तथा च तदस्य परिमाणं,संख्याया: संज्ञेत्यत्रान्येभ्योऽपि दृश्यते, खारशताद्यर्थमिति वार्तिकम् ॥

द्वित्रिभ्यामंजले: । द्वाभ्यामंजलिभ्यां क्रीतो द्व्यञ्जलिरिति । अञ्जलिपरिमितो व्रीह्यादिरञ्जलि: न पाणिद्वयं, तस्य मूल्यत्वासंभवात्,ततश्च

परिमाणत्वात्प्राग्वतीयस्य ठकोऽध्यर्द्धपूर्वेति लुक् । द्वज्जलिप्रिय इति । व्यवस्थित-विभाषात्वादुत्तरपदद्विगोर्न भवतीत्याहुः ।

अनसन्तान्नपुंसकाच्छसि । सुत्रामाणमिति । सुष्ठुत्रायत इति त्रातो मनिन्, उपपदसमासः । अनेहसमिति । नञ्याहन एह चेत्याङ्पूर्वाद्धन्तेरसिप्रत्ययः धातूपसर्गयोश्चेहादेशः नञ उपपदसमासः, द्वितीयैकवचनम्, अन्तग्रहणं विस्पष्टार्थम् ।

ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् । अन्तरेणापि भावप्रत्ययं जानपदशब्दो

भावप्रधानो द्व्येकयोरितिवदित्याह । समासेन चेद्ब्रह्मणो जानपदत्वमाख्यायतइति यद्यप्येकं ब्रह्मग्रहणं तेन च समासो विशेषित: तथापि प्रत्यासत्तेर्ब्रह्मण एव जानपदत्वं विशेषणं विज्ञायते तस्मादेतत्प्रत्ययविधानमिति तत एव हि प्रत्यय-विधाने ब्रह्मणो जानपदत्वं शक्यमाख्यातुम् ।देवब्रह्मेति ।षष्ठीसमास: कर्मधारयो वा ।

द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे । तत्पुरुषान्माभूदिति । तत्पुरुषादेव माभूदित्यर्थ: ।द्वन्द्वादित्यनुच्यमाने हि तत्पुरुषाधिकारो न निवर्तेत ॥

अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ।जराया जरस् चेति । जराशब्दादच प्रत्ययो भवति अव्ययीभावे जरसादेशश्च,उपजरसम् ।प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्ण इति ।प्रादिभ्यः परो योऽक्षिशब्दस्ततष्टज्भवति, तत्र परशब्दस्याव्ययीभावासंभवात्तत्पुरुषार्थं ग्रहणम् ।प्रत्यक्षमिति ।यथार्थे यदव्ययमितिवीप्सायामव्ययीभावः,परमक्ष्णाः परोक्षं,परोक्षे लिडिति निर्देशात्पंचमीसमासः, उपसर्जनस्य च परनिपातः अक्षय-कारस्य चोत्वम्,अक्षियोग्यं समक्षं यथार्थे योग्यतायामव्ययीभावः ।अन्वक्षमिति ।

पश्चादर्थेऽव्ययीभावः ॥

नपुंसकादन्यतरस्याम् । नपुंसकग्रहणमुत्तरपदविशेषणमिति, नाव्ययीभावविशेषणमव्यभिचारात् ।

नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः । नदीति स्वरूपग्रहणं न संज्ञायाः पौर्णमास्याग्रहायण्योः पृथग्ग्रहणात् ।

झयः । झय इति प्रत्याहारग्रहणमिति । झकारयकारयोस्तु ग्रहणं न भवति तदन्तस्याव्ययीभावस्यासम्भवात्, योगविभागश्चिन्त्यप्रयोजनः ॥

गिरेश्चसेनकस्य । अन्तर्गिरमिति । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभाव: । विकल्पो-नुवर्ततएवेति । अन्यथा केषांचिज्झयन्तानां शरत्प्रभृतिषु पाठोनर्थक: स्यात्, झय इत्यनेनैव सिद्धत्वात् एतेनैतन्न चोदनीयं द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये नित्या विधय इति पूर्वस्य विधेर्नित्यत्वार्थमिदं सेनकग्रहणं स्यादिति ।

बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णो: स्वांगात् षच् । स्वांगमद्रवादिलक्षणं पारिभाषिकं गृह्यते । दु:श्लिष्टविभक्तीनीति । दुर्निन्दायां, निन्दितं यथा तथा

श्लिष्टाः संबद्धाः विभक्तयो येषु तानि तथोक्तानि, तथाहि । बहुव्रीहिशब्दात्पंचम्या भवितव्यं, समासान्तसंबन्धे षष्ठ्या वा, यथा तत्पुरुषस्यांगुलेरिति इह तु सप्तम्येकवचनं श्रुतं सक्थ्यक्ष्णोरिति षष्ठी द्विवचनं सप्तमी द्विवचनं वा, न चैवंभूतेनानेन बहुव्रीहिः शक्यो विशेषयितुं, भिन्नविभक्तिवचनत्वात्, स्वांगादिति पंचम्येकवचनं तच्च न सक्थ्यक्ष्णोः समानाधिकरणं विशेषणमवकल्पते, तच्चाभिप्रेतं तस्माद्विभक्तिव्यत्ययमाश्रित्य विभक्तयः सम्बन्धयितव्या इति दुःश्लिष्टविभक्तीनी-

त्युक्तम् । स्थूलादिभिरिदुरितीं । अक्ष्णोदर्शनादित्यचात्र भवितव्यं, यदि तु नेष्यते समासान्तविधिरनित्य इति वक्तव्यं, तत एव तर्हि काव्यपि षजपि न भविष्यति, तस्मात्स्थूलादा सूक्ष्मादा वेणुयष्टिरिति अजेव टापि प्रत्युदाहर्तव्य इत्याहुः । दीर्घसक्थीति । दीर्घं सक्थ्यस्याःसा दीर्घसक्थी, अत्र षचि सति डीषुदात्तो भवति, टचि तु सति डीबनुदात्तःस्यात् ननु दचश्चित्करणमन्तोदात्तार्थं, ततश्च, डीबप्युदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्त एव भविष्यति, तत्राह ।

सक्थं चाक्रान्तादित्यादि । विभाषयेति । विभाषेत्युच्चइत्यतोनुवृत्तेः षच-श्चित्करणमत्यर्थं सकृथ्यपि यदा क्रान्तात्परं तदा नित्यमन्तोदात्तं भवति चक्रसक्थः वक्रसक्थः इति, गौरसक्थ्यादौ तु नार्थश्चित्करणेन ।

अंगुलेर्दारुणि। अंगुलिसदृशावयवमित्यादि । दारुणि समासार्थै मुख्याभिरगुलीभिः सम्बन्धो नोपपद्यतइति भावः । ननु च द्वे अंगुली प्रमाणमस्य दारुण इत्यत्र सम्भवति तत्राह । यस्य त्वित्यादि । इह च बहुव्रीहेरयं प्रत्ययो

विधीयते त्वदुक्ते चोदहारणे तद्धितार्थे तत्पुरुषः कर्तव्यस्तत्र च तत्पुरुषस्य-ाङ्गुलेरित्यचा भवितव्यं, तस्माद्बहुव्रीहावौदारूणि वाच्ये गौण एवाङ्गुलिशब्द इति सुष्ठूक्तमित्यर्थः ।

द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः । अथकिमर्थं षः प्रत्ययान्तरं क्रियते न प्रकृतः षजनुवर्तिष्यते, द्विमूर्द्धस्त्रिमूर्द्धइत्यत्र द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्द्धस्विति पादिकमन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्, पचि तु सति चित्वान्नित्यमन्तोदात्तत्वं स्यात्, द्वित्रिभ्यां

पादन्मूर्द्धसु बहुव्रीहावित्यस्य तु समासान्तविधेरनित्यत्वात्तदभावे द्विमूर्द्धा त्रिमूर्द्धानं सप्तरश्मिं गृणीषइति सोवकाश: स्यात्, षे तु सति यदापि समासान्त: क्रियते तदापि पक्षेऽन्तोदात्तत्व पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणा द्युदात्तत्वमिति स्वरद्वयसिद्धि: अनित्यत्वं च ष विधानादेव विज्ञायते, नित्ये हि सति प्रकृते षच्यपि विहिते द्वित्रिभ्यामिपि स्वर: प्राप्तविभाषारूपेण चित्स्वरं बाधिष्यते विषयान्तराभावात्, अनित्यत्वे तु समासान्ताभावपक्षे सावकाशं

द्वित्रिभ्यामिति स्वरं चित्स्वरो बाधेतेति प्रत्ययान्तरकरणमर्थवद्भवति एवं च कृत्वा मूर्द्धस्विति नकारान्तनिर्देश उपपन्नो भवति अन्यथा सक्थं चाक्रान्तादिति-वदकारान्तमेव निर्दिशेन, यदि नकारान्तो निर्दिश्यते कथं समासान्ते कृते भवति नैष दोष: वक्ष्यति हि तत्र यदापि समासान्त: क्रियते तदा बहुव्रीहे:कार्यित्वा तदेकदेशत्वाच्च समासान्तस्यान्तोदात्तत्वं भवत्येवेति ॥

अप्पूरणीप्रमाण्योः । पूरणप्रत्ययान्त इति । तस्य पूरणे डडित्येवमादयः पूरणार्थे ये प्रत्यया विहितास्तदन्ता इत्यर्थः । स्त्रीलिंगाइति । पूरणीति ङीपा निर्देशात् । पूरणीग्रहणेन गृह्यन्तइति । पूरणार्थसाहचर्यात् । अपि प्रधानपूरणीग्रहणामिति । अपि विधीयमाने प्रधानं या पूरणी सा गृह्यतइति वक्तव्यमित्यर्थः । क्व पुनः पूरण्याः प्राधान्यमित्यत आह । यत्रेति । न केवलं वर्त्तिपदार्थ एवेति । समासावयवभूतं पदं वर्त्तिपदं तस्यार्थो वर्त्तिपदार्थः प्रथमान्तं

चैतन्न सप्तम्यन्तं पूरणीत्येतदनुषज्यते न पुनरनुप्रविशतीति, तत्रोदाहरणे उद्भूतावयवभेदस्य समुदायस्य कृतैकशेषेण रात्रिशब्देनाभिधानाद्रात्रिषु पंचम्या अन्तर्भावः। कल्याणपंचमीकः पक्ष इति। नद्युतश्चेति कप्, अत्र वर्त्तिपदार्थ एव पूरणी न त्वन्यपदार्थः तिरोहितावयवभेदस्य पक्षस्यान्यपदार्थत्वात्, यथा वृक्षशब्दस्यावयव्यभिधेयो न तु शाखादयोऽवयवाः अनुमीयमानस्याशब्दार्थत्वादित्यप्राधान्यं पूरण्याः। नेतुर्नक्षत्रइति। नक्षत्रे यो नेतृशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरित्यर्थः।

छन्दसि चेति । अनन्त्रार्थमिदम् । पंचकमासिकइति । पंचभृतिरस्य मासस्य पंचको मासः सोस्यांशवस्नभृतय इति संख्यायाः कन्, पंचको मासोऽस्येति बहुव्रीहौ कृते टच्, अपः पित्करणं यत्र बहुव्रीहावन्तोदात्तत्वमारभ्यते तद्बाधनार्थम्, अपंचमाः सुपंचमाः नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वं न भवति ।

अञ्नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् । नसमिति द्वितीयानिर्देशो वैचित्र्यार्थः । द्रुणस इति । द्रुरिव नासिकास्य, पूर्वपदात्संज्ञायामग इति णत्वं,

वध्रे भवा वाध्री, सा नासिकास्य वाध्रीणसः वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधः गौरिव नासिकास्य गोनसः । खुरखराभ्यां नस् वक्तव्य इति । केवलादेशवचनं प्रत्ययनिवृत्त्यर्थम् । खुरणाः खरणा इति । अत्वसन्तस्य चेति दीर्घः शितिः कृष्णा नासिकास्य शितिना, अहेरिव नासिकास्य अहिनाः अर्चा प्रतिमा तस्या इव नासिकास्य अर्चना, ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोरिति ह्रस्वत्वम् ॥

उपसर्गाच्च । उपसर्गग्रहणं प्रादयुपलक्षणं, नासिकां प्रति क्रियायोगाभावात् । वेर्ग्रो वक्तव्य इति । विशब्दात्परस्य नासिकाशब्दस्य ग्रशब्द आदेशो भवति प्रत्ययस्त्वजेव ।

सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः । टिलोपादिकमिति । सुप्रातं सुश्वमित्यत्र टिलोपः अव्ययानां भमात्रे टिलोप इत्येतन्नु नाश्रितम्, आदिपदेन एणीपदाजपदयोः पद्भावः । शोभनं प्रातरस्येति । प्रातः

शव्दस्याधिकरणप्रधानत्वात्सामानाधिकरण्याभावात्, प्रातस्तनं कर्म प्रातःशव्देन लक्ष्यते, देवदत्तादिश्चान्यपदार्थ इत्याहुः । कथं च वरदः करोतु सुप्रातमह्नामयं नायक इति, नह्ययं बहुव्रीहिः शोभनं प्रातस्तवार्कः करोत्विति ह्यत्रार्थः । उच्यते । शोभनं प्रातस्तनं कर्म यस्य सन्ध्यादेस्तत्ते करोत्विति क्लेशेनास्य निर्वाहः॥

नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम् । हलिग्रहणमनर्थकं, कथमहलः सुहल इति अकारान्तो हलशव्दोऽस्ति, नन्वर्थभेदोऽस्ति, महद्धलं हलिरित्युच्यते,

हलमात्रं तु हलं, नायमर्थभेदः किं चित्करः क्रियमाणेपि हलिग्रहणे हलशब्देनापि समासो न दण्डवारितः ततश्च प्रकरणादिवशेन विशेषोऽवगन्तव्यः सति चैवमकारान्तेनापि समासे प्रकरणादिवैव महत्त्वमवगंस्यते, इह तर्हि पुर्वत्र दुर्हल इत्यकारान्तेनापि समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्नोति समासान्ते तु विहिते चित्स्वरो भवति, अहलः सुहल इत्यत्र नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तविधानान्नास्ति विशेषः शेषाद्विभाषेति च हलिशब्दात्कप् प्रत्ययः प्रसज्येत,

तस्माद्वलिग्रहणं, के चित्तु हलिशुक्रयोरिति पठन्ति, अस्थिपर्याय: शुक्रिशब्द: ।

नित्यमसिच् प्रजामेधयो: । असेवायं न विहित: सकारस्येत्संज्ञा मामूदिति । एवं तर्हीत्यादि । भाष्यएतन्नाश्रितं चित्करणं दु:पला:दुर्मेधा इत्यत्रान्तोदात्तार्थमन्यत्र नञ्सुभ्यामित्येव सिद्धम् ॥

धर्मादनिच् केवलात् । परम: स्वोऽ धर्मो ऽस्य परमस्वधर्म इति । सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानमिति स्वशब्दस्य पूर्वनिपातो न भवति, प्राप्तस्य

चाबाधा व्याख्येयेति आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्वाद्वा ।

जम्भा सुहरिततृणसोमेभ्यः ।दन्तवचनो वेति ।इमं जम्भसुतं पिबेति दर्शनात् ।

दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे । लुब्धो व्याध इति ।क्वयस्तु हिंसामात्रे प्रयुज्यते, बाली हेमाब्जामाली गुणनिधिरिषुणा निर्मितो दक्षिणेर्मेति यथा । व्रणितमिति ।व्रणशब्दादितच् व्रण गात्रविचूर्णने इत्यस्माद्वा

चौरादिकणिजन्ताक्‌ः ।

इच्‌ कर्मव्यतिहारे । अयं बहुव्रीहिर्गृह्यतइति । अस्यैव कर्मव्यतिहारे वृत्तेःउदाहरणेष्वन्येषामपि दृश्यतइति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम्‌ । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वयमिच्‌ पठ्यतइति ।तेनाव्ययीभावसंज्ञकत्वादव्ययत्वे सति सुब्लुग भवतीति भावः यद्येवमव्ययीभावसंज्ञया बहुव्रीहिसंज्ञाया बाधनात्समासस्वरेणैवान्तोदात्तत्वं सिद्धमिति नार्थश्चित्करणेन विशेषणार्थं तु, असति हि तस्मिंस्तिष्ठद्गुप्रभृति-

ष्विकारमात्रं पठ्यते ततश्च अच इरित्यस्यापि ग्रहणं स्यात् ।

द्विदण्ड्यादिभ्यश्च । यदि द्विदण्ड्यादयःसाध्वो भवन्ती त्ययमर्थोभि-
प्रेत: द्विदण्ड्यादिभ्य इति सूत्रपदस्य कथंनिर्वाहितआह । द्विदण्ड्यादिभ्य इति
तादर्थ्यएषा चतुर्थीत्यादि ।समुदायनिपातनाच्चेति ।समुदाया यत्र प्रसिद्धास्तत्रैव
तेशामवरोधावस्थापनं यथा स्यादित्येवमर्थं समुदायनिपातनमित्यर्थ: ।द्विदण्डि
प्रहरणाइति ।द्वौ दण्डावस्मिन्प्रहरणाइति विग्रह: । इह न भवतीति ।किं न

भवति द्विदण्डीत्येतच्छब्दरूपं साधु न भवतीत्यर्थः । बहुव्रीह्यधिकारेपीति । अत्रापि समुदायनिपातनाच्चेत्ययमेव हेतुः । ननु प्रातिपदिकेष्विच् प्रत्ययान्त-पाठादेव सिद्धं द्विदण्ड्यादीनां साधुत्वं तत्किमनेन, तत्र । नहि पाठमात्रेणेजन्तत्वं शक्यमवगन्तुं ततश्चाव्ययीभावसंज्ञा न स्यात्, आर्षश्च पाठः शंक्येत, क्वचिद-प्यनुपयोगात् ।

प्रसंख्यां जानुनोर्ज्ञुः । ज्ञुरित्ययमादेश इति । प्रत्ययस्त्वर्थं न भवति,

षष्ठीद्विवचनेन निर्देशात् इह हि जानुशब्दस्यैकत्वेपि अर्थगतं द्वित्वमुपपदनिबन्धनं वा द्वित्वमाश्रित्य जानुनोरिति निर्देश एतदर्थः क्रियते, स्थानषष्ठीत्वप्रसंदिग्धं कथं विज्ञायेतेति । छन्दसि तु स्वतन्त्रोपि ज्ञुशब्दो दृश्यते, उपज्ञुबाधो नमसा, सदेम वत्संज्ञ पशुकामस्येति ।

ऊधसोऽनङ् ङित्करणादन्त्यादेशत्वमकारादित्वं चनिश्चित्याह । अनङादेशो भवतीति । कुण्डोध्नीति । बहुव्रीहेरूधसो ङीष् अल्लोपोनः अनङ्-

विधानमुत्तरार्थम् इह तु नकारादेशेनापि सिद्धम् ।

गन्धस्येदुत्पुतिसुसुरभिभ्य: । इकारादेशो भवतीति । षष्ठीनिर्देशादादेशत्वावसाय:प्रकरणाभेदाय चादेशत्वं व्यवस्थाप्यते न त्वस्मिन्प्रत्ययेपि कश्चिद्दोष :गन्धशब्दोयमस्ति द्रव्यवचन:वहति जलमियं पिनष्टि गन्धानियमिति अस्ति च गुणवचन: चन्दनस्य गन्ध इति,तत्र गुणवाचिनो ग्रहणार्थमाह । गन्धस्येत्वइति । रूपादिसमुदायो द्रव्यं,तस्य गन्धलक्षणो गुण एकान्त एकदेशो

भवति, रूपादिव्यतिरिक्तमवयवि द्रव्यमिति तु पक्षे एकान्त इवैकान्तः तत्स्थस्थोपलम्भात् । सुगन्ध आपणिक इति । आपणे नियुक्त आपणिकः प्राग्वहतीयष्ठक् भवार्थे वा अध्यात्मादित्वाट्ठक् अथ वायौ कथं सुगन्धिर्दुर्गन्धिरिति नह्ययं गन्धो वायोर्गुणः मामूत्तस्य गुणः तेन तावदविभागापन्नोलक्ष्यते, एतावदेव च तदेकान्तत्वं विवक्षितं न तद्गुणत्वम्, एवं च कृत्वा कुंकुमाद्यनुलेपनमपि यदा देवदत्तादेरविभागापन्नं भवति तदेत्त्वं भवत्येव सुगन्धिर्देवदत्त इति, सर्वथा

द्रव्यवचननिवृत्तिः ।

अल्पाख्यायाम् । सूपोऽल्योऽस्मिन्सूपगन्धीति । अर्थप्रदर्शनमेतत्, विग्रहस्तु सूपस्य गन्धो लेशोऽस्मिन्निति, अन्यथा विशेषणत्वाद्गन्धशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यात् यद्वास्मादेव निपातनाद्गन्धशब्दस्य परनिपातः ।

पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः । लोपो भवति समासान्त इति । यदि त्वयं समासान्तो न स्यत्तदादेः परस्येत्यादेः स्यात् शेषाद्विभाषेति कप् च प्रसज्यते, समासान्तापेक्षस्य शेषस्याश्रयणात्, कथं पुनरभावरूपोऽन्तावयवो

भवति तत्राह । स्थानिद्वारेणेति ।

कुम्भपदीषु च । बहुवचननिर्देशात्प्रभृत्यर्थोवगम्यतइत्याह । कुम्भपदी-प्रभृतय इति । समुदाया एव निपात्यन्तइति । कथं तर्हि सूत्रे भूतविभक्त्या सप्तम्या निर्देश इत्यत आह । तत्रेति । विषयग्रहणेन सूत्रे विषयसप्तमीति दर्शयति यथा कुम्भपद्यदयः सिद्ध्यन्तीति । यत्तदोर्नित्यसंबन्धात्पूर्वत्र तथा लोपो भवतीत्यर्थो ग्राह्यः किमर्थं पुनः समुदाया एव निपात्यन्ते न कुम्भा-

दीनेव गणे पठित्वा तेभ्यः परस्य पादशब्दस्य लोपो विधीयेत तत्राह । समुदायपाठस्य चेति । विषयनियममेव दर्शयति । स्त्रियामेवेति । अत्र च स्त्रियामपि ङीप् प्रत्यय एव, पादोऽन्यतरस्यामिति यदा ङीब्विषयभूतस्तदैवेत्यर्थः । यच्चेत्यादि । उपमानपूर्वपदं कुम्भपदी जालपदीत्यादि, संख्यापूर्वपदं एकपदी शतपदीति । अष्टापदीति पठ्यते, तत्र निपातनाद्दीर्घत्वम्, अष्टनः संज्ञायामिति वाऽऽकारः ॥

वयसि दन्तस्य दतृ । द्विदन्निति । ऋकारस्योगित्कार्यार्थत्वादुगिदचामिति नुम् ।

स्त्रियां संज्ञायाम् । अच्छन्दोर्थमिदम् । अयोदतीति ।अयइव दन्ता अस्या अयोदती,उगित्वान्ङीप्,समदन्तीति । नासिकोदरोष्ठेत्यादिना ङीष् ।

विभाषा श्यावारोकाभ्याम् । अरोको निर्दीप्तिरिति । रुच दीप्तौ,रोचनं रोकः, स न विद्यते यस्येति कृत्वा ।

अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः ।अहिदन्नित्यादि । भाष्यएतन्नाश्रितम् ।

ककुदस्यावस्थायां लोपः । कालादिकृता इति ।आदिशब्देनाहारपरिणामादेर्ग्रहणम् ।

त्रिककुत् पर्वते । पर्वतेन्यपदार्थे मुख्यस्य ककुदस्यासम्भवादाह । ककुदाकारं शृंगमित्यादि । न चेत्यादि । उच्यतइत्यच्यानुषंगः । संज्ञेत्यादि

एतच्च । निपातनाल्लभ्यते, एवं च पर्वतग्रहणं विस्पष्टार्थम् ।

उरः प्रभृतिभ्यः कप् । व्यूढोरस्कः प्रियसर्पिष्क इति । सोपदादौ णः षः, उपपूर्वान्नह्यतेः सम्पदादित्वात्कर्मणि क्विप्, उपनह्य उपानत्, नहि वृतीति दीर्घः अवमुक्ते उपानहौ येन सोवमुक्तोपानत्कः नहो धः जश्त्वचर्त्वे । विकल्प एव भवतीति । लक्ष्मीशब्दान्नद्यृतश्चेति नित्यः कब् न भवति, एकवचनान्तपाठस्य नियमार्थत्वात् । अर्थान्नञ इति । नञः परो योर्थशब्दस्तदन्ताद्बहुव्री-

हेर्नित्यं कब् भवति, नास्यार्थोऽस्त्यनर्थकः ।

इनः स्त्रियाम् ।अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति॥

नद्यृतश्च । नद्यन्ताद्बहुव्रीहेरिति । अत्रान्तशब्द उत्तरपदे वर्त्तते, नद्युत्तरपदाद्बहुव्रीहेरित्यर्थः यद्वा बहुव्रीह्यर्थमुत्तरपदं बहुव्रीहिः तस्मान्नद्यन्तादित्यर्थः किं सिद्धं भवति,बहुग्रामणीर्नगरी बहुखलपूर्नगरीत्यत्र कब् निवर्त्तितो भवति

शेषाद्विभाषा । यस्माद्बहुव्रीहेरिति । कर्मणि ल्यब्लोपरषा पंचमी, बहुव्रीहिमाश्रित्येर्थः तेन यत्राप्यादेशः समासान्तः व्याघ्रपात् सुगन्धिः कुण्डोघ्नीति, असावपि शेषो न भवति, प्रत्ययायत्त्वाद्वा समासान्तस्य यस्मादित्युक्तम् । इह शेषः कबपेक्षो वा स्याद् अनन्तरो यो बहुव्रीह्यधिकारस्तदपेक्षो वा समासान्तमात्रापेक्षो वेति त्रयः पक्षाः सम्भवन्ति, तत्राद्ये पक्षे व्याघ्रपात् सुगन्धिर्द्विमूर्धा: अनृचः विधुर इत्यादौ नित्यकब्विषयवर्जं सर्वत्र प्रसज्येत शेषग्रहणं

चानर्थक्यं नहि नित्यकव्विषये विकल्पप्रसंग: नित्यकविधेरानर्थक्यप्रसंगात द्वितीयेपि द्विदश इत्यादौ स्यादेव प्रसंग इति मन्यमानस्तृतीयं पक्षमाश्रयति ।समासान्तो न विहित इति । बहुखट्वक इत्यादावापोन्यतरस्यामिति ह्रस्व: बहुखट्व इत्यादौ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ।कथमित्यादि । यदि समासान्तापेक्ष: शेष इति प्रश्न: । विशेषो स इष्यतइति ।ततश्च विषयान्तरे सूक्ते सामनि च बहुव्रीहि: समासान्तापेक्षं शेषत्वमस्त्येवेति भाव: । किमर्थं पुन: शेषग्रहणं,

यावता यत्र समासान्ता विहितास्तत्र तएव बाधका भविष्यन्ति,अनवकाशा विधयो बाधका भवन्ति, सावकाशाश्च ते सौवकाश:विभाषा कब् यदा न कप् सौवकाश: कपोप्यन्या: प्रकृतय:विशेषप्रकृतिभ्य उभयप्रसंगे परत्वात्कप् स्यात् तस्माच्छेषग्रहणम् ।

ईयसश्च ।सर्वा प्राप्ति: प्रतिषिद्ध्यतइति । न त्वनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति शेषलक्षणस्यैव कप: प्रतिषेध इति सर्वशब्दस्यार्थ:

कप: प्रतिषेध इति सर्वशब्दस्यार्थ: एतच्च शेषादित्येतस्य निवृत्तत्वात्कम्मात्रस्यानुवृत्तेर्लभ्यते । बहुश्रेयसीति । लिंगविशिष्टग्रहणादत्र प्रतिषेध: यथात्र सोर्हल्ङ्यादिलोपस्तथा तत्रैव वक्ष्याम: । ह्रस्वत्वमपि न भवतीति । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति प्राप्तं, कस्मादित्याह । ईयसो बहुव्रीहावित्यादि । पुंवद्वचनेनात्र न स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिर्विवक्षिता किं तर्हि ह्रस्वप्रकरणात्तदभाव: तथा च गोस्त्रियोरित्यत्र वृत्तौ ईयसो बहुव्रीहौ प्रतिषेधो वक्तव्य इत्येवोक्तम् ॥

वन्दिते भ्रातुः । वन्दितस्तुत इति । यद्यपि वदिरभिवादनस्तुत्योरित्यभिवादनेपि वदिः पठ्यते तथापि व्याख्यानात्स्तुत्यर्थस्यैव ग्रहणमिति दर्शयति । तेन वन्दितभ्रातृक इत्यत्र कब् भवत्येव ।

नाडीतन्त्र्योः स्वांगे ।नाडीशब्दो जातिलक्षणङीषन्तः तन्त्रीशब्दो अवितृस्तृतन्त्रिभ्यो ईरितीकारान्तः ।बहुनाडिरिति । उपसर्जनह्रस्वत्वं, बहुतन्त्रीरित्यत्र तु कृत्स्त्रयाःप्रतिषेध इति वचनान्नभवति ॥

निष्प्रवाणिश्च । प्रोयतेस्यामिति प्रवाणीति । वेञो ऽधिकरणे ल्युट्, कृत्यच इति णत्वम् ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमंजर्यां पंचमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः । समाप्तश्च पंचमोऽध्यायः ॥
